

IV. LITURGIKUS KÖNYVEK

Írta: Földváry Miklós István

A liturgia az Egyház hivatalos, szabályozott szertartásainak összességét, hagyományos kifejezéssel nyilvános istentiszteletét jelenti. Az egyéni vagy kisközösségi szertartási alkalmak összességét (ide értve a népi jámborság megnyilvánulásait is) paraliturgiának nevezzük. A következő tanulmány a római katolikus nyilvános istentisztelet közvetlen írott forrásait tekinti át – velük szemben közvetett forrásnak a liturgikus életről tudósító, de annak szabályozásában nem illetékes dokumentumok minősülnek.

I. A rendszerezés szempontjai

A liturgia írott szabályozása kétféleképpen történik: egyrészt az elimádkozandó szertartásszövegek válogatása, összerendezése és rögzítése, másrészt a liturgia nem szóveges vonatkozásainak (pl. naptári kérdések, zenei vonatkozások, szolgálattevők, mozgások, tárgyi környezet) rendezése révén. A két megközelítés az írott forrásokban rendszerint egyszerre, de eltérő arányban van jelen. Ennek a csoportosítási szempontnak megfelelően az előbbi értelemben ún. *szerkönyvekről*, az utóbbi értelemben ún. *rubrikáskönyvekről* beszélünk.

Maga a liturgia három fő szertartástípust foglal magába. Az első az eucharisztikus, áldozati liturgia, közismert megjelöléssel a mise. A második a napszaki, főleg zsoltározásra épülő istentiszteleti forma, elterjedt nevén a zsoltósmá, újabb terminussal az imaórák liturgiája. A harmadik a misén és zsoltósmán kívüli szertartások mindegyike. Ide tartoznak elsősorban a szentségek és szentelmények-áldások, a körmenetek, más-ként processziók vagy népiesen prosekciók, és függelékesen gyakorlatilag minden olyan összetevője a nyilvános istentiszteleti életnek, amely a mise- és zsoltósmáskönyvek tartalmától, szerkezetétől idegen. Ennek a csoportosítási szempontnak megfelelően tehát a *misézés*, a *zsoltósmázás*, valamint a *szentségek-szentelmények* kiszolgáltatásának, processzióknak könyveiről beszélünk.

A liturgia teljes formájában ugyanakkor mindig számos szereplőt mozgató, térben kidolgozott cselekménysor. Mivel az írott források nagyobb részét a szertartás során közvetlenül használják, a liturgikus szövegeket megszólaltató szolgálattevők és az ő térben elfoglalt helyük is hatással van a szertartásszövegek csoportosítására: arra, hogy egy vagy több könyvbe osztják-e el őket, hogy milyen lesz az adott könyv szerkezete, tartalmaz-e, és ha igen, milyen mértékben rubrikákat (szertartási utasításokat) vagy hangjelzést, illetve, hogy miként alakul a könyv mérete és díszítése. A szövegeknek ez a tényleges, tárgyi mivolta és alkalmazása, azaz a *funkeció* jelenti tehát a csoportosítás harmadik szempontját.

Egyelőre a részletes kifejtés igénye nélkül, de hasznos rendezési elvként előrebocsátjuk, hogy a szentségek-szentelmények kiszolgáltatásai, továbbá a processziók nem naponként ismétlődő, viszont a kultikus térben „mozgékony” szertartások, így anyagukat rendszerint egyetlen, kisebb formátumú könyv rögzíti. A mise és a zsolozsma esetében beszélhetünk ún. *összesített szerkönyvekről*, amelyek a szertartás teljes szöveganyagát közlik, illetve ún. *karkönyvekről*, amelyek egy sokszereplős szertartás meghatározott szolgálattevőihez, helyszíneihez kötődnek. Ezekről alig választható el a szertartásszövegek három fő típusa: a szigorú értelemben vett imádság, ének és olvasmány. Így megkülönböztethetjük a celebráns könyveit (az oltáron vagy a papi széknél: *imádságok*), az énekesek könyveit (a pulpituson vagy a karzaton: *énekek*) és a felolvasók könyveit (az olvasóállványon vagy ambón: *olvasmányok*). Tekintetbe kell venni azt is, hogy a középkorban a szóbeliségnek még jóval nagyobb szerepe volt a liturgikus életben is, ezért nem biztos, hogy minden szöveget könyvből olvastak-énekeltek, és így az sem, hogy egy-egy fennmaradt könyvnek közvetlen liturgikus használatot tulajdoníthatunk.

Ami a rubrikáskönyveket illeti, jellemző típusaik között megkülönböztetünk *tiszta*, azaz *egynemű műfajokat*, amelyek következetesen a liturgia végzésének egyik szempontját veszik tekintetbe, azt magyarázzák, szabályozzák. Ilyen szempontnak bizonyul a szertartásszövegek válogatása és sorrendjük megállapítása, az elméleti-szimbolikus kommentár, a naptári kérdések kezelése és a ceremoniális, azaz a liturgia „dramaturgiáját” (szereposztás, mozgások, tárgyi környezet, a megszólaltatás módja) érintő rendezés. A különféle történelmi helyzetekben kikristályosodott rubrikás műfajok közt azonban még inkább találunk *kevert, heterogén műfajokat*, amelyek más-más arányban, de együtt alkalmazzák az előbbi szempontokat.

Mivel a liturgikus könyvek a középkorban és olykor még a kora újkorban sem tartalmaznak egyértelmű önmegjelölést, és mivel valamelyest műfaji eloszlásuk, fölépítésük is változik, a források rendszerezéséhez, azonosításához és a bennük való tájékozódáshoz nélkülözhetetlen a fönti három szempont együttes figyelembevétele. Külön is föl kell hívunk a figyelmet arra, hogy a kéziratossá és a korai nyomtatott források elején és végén gyakran szerepelnek szervesen odaillesztett, toldalékos anyagok, így

éppen az újkori könyveknél megszokott, címoldalt és kolofont figyelembe vevő tájékozódás a félrevezető. Megbízható értesülést csak az adott könyv teljes anyagának áttekintése jelent. Maguknak az egyes szertartástípusoknak szerkezete és szövegi összetétele szintén nem mellőzhető előismeret, ezekre azonban e fejezetben nem térünk ki – a liturgikai és liturgiátörténeti kézikönyvek megfelelő tájékoztatással szolgálnak.

II. Az egyes könyvtípusok

Az alábbi fejezetben az egyes szertartásfajtákhoz kötődő könyvtípusokat, majd a rubrikáskönyvek változatait tekintjük át. Az itt közölt leírás szinkron jellegű, azaz a nyugati liturgiátörténet gyakorlatilag minden jelentős forrástípusára kiterjed, de nem részletezi azok változásait, egymáshoz fűződő viszonyát. A hangsúlyt ezzel együtt a művészeti emlékeket tekintve legfontosabb, a karoling kortól a XX. századig terjedő időszakra helyezzük, a kevésbé dokumentált előtörténetre és a kortárs könyvhasználatra legföljebb csak utalunk. A történelmi szempontot a következő fejezetben érvényesítjük, itt inkább tipológiai, terminológiai és szerkezeti kérdésekre leszünk tekintettel. A több műfajra egyaránt jellemző adatokat mindig az első előfordulásnál tárgyaljuk, később csak utalunk rájuk. Az egyes könyvtípusok bemutatása után kitérünk az adott műfaj legnagyobb művészeti értékű vagy liturgiátörténeti jelentőségű magyarországi képviselőire is.

1. SZERKÖNYVEK

A) MISE

α) Misekönyv, misszale

A mise összesített szerkönyve a misekönyv (*liber missalis* vagy *missale*). További megkülönböztetést tesz lehetővé, hogy egyes misekönyvekben a saját dallammal rendelkező, ún. propriumtételek, és függeléken esetleg az állandó, ún. ordináriumtételek dallamai is hangjelzéssel szerepelnek: ezeket hangjelzett vagy kottás misekönyvnek (*missale notatum*, olykor *missale plenum*) hívjuk. A hangjelzés lehet vonalrendszerre vagy ritkábban vonalrendszer nélkül írt *diasztematikus*, azaz olvasható, egyértelmű hangközöket jelző notáció, illetve *adiasztematikus* notáció, más néven *neumairás*. A prefációk, a

Miatyánk és egyes intonációk (*Gloria, Credo, Ite missa est, Benedicamus*), ezen kívül a húsvéti gyertya és a keresztkút szentelésének kikottázása a nem kifejezetten hangjelzett misekönyvekben is szokásos. A misekönyv és általában az összesített szerkönyvek műfajának létrejöttéhez a könyvnyomtatás előtt az egyetlen pap által végzett, ún. magánliturgia, a kodifikációs szándék, vagy egyszerűen a reprezentáció és az összegzés igénye vezetett. A könyvnyomtatás elterjedésével az összesített szerkönyvek végleges fölénybe kerültek a karkönyvekkel szemben.

A misekönyvek jellemző mérete átmenetet képez a kézbe fogható, hordozható könyvtípusok és a több ember együttes használatára készült, nagyalakú könyvek között. Szokásos helye az oltáron, könyvtartó párnán vagy állványon van és volt, a pap álló helyzetben, kissé oldalra tekintve is kényelmesen kellett, hogy olvassa. A misekönyvek díszítése erősen függött attól, hogy milyen célra készültek: művészi szempontból a legkidolgozottabbak egyes tehetős főpapok magánmisekönyvei voltak, amilyen pl. a székesfehérvári Kálmáncsehi Domonkos XV. századi kódexe. A misekönyvek kötelező díszítménye az egész oldalas, Krisztus megfeszítését ábrázoló ún. kánonkép a kánon szövege előtt (eredetileg a kereszttel kezdő T iniciáléjával volt azonos, vö. *Te igitur clementissime Pater*).

A misekönyvek jellegzetes fölépítését bővebben kell kifejtenünk, mert az itt tisztázandó fogalmak a további liturgikus könyvek majdnem mindegyikében visszaköszönnek. Szerkezetük a kezdetektől a XX. század második feléig és részben mindmáig a következő.

Az első részben bevezető instrukciók, szertartásrendek, szabályok és a misére való, nem nyilvános papi előkészület imái (*Praeparatio ad missam*) találhatóak. Ez a szakasz korai könyvekben akár teljesen el is maradhat, később jelentősége és terjedelme is növekszik.

A második rész az ún. időszaki rész (*temporale* vagy *proprium de tempore*). Itt található a mise változó részei (*proprium*) az egyházi év időszaki ciklusának megfelelően (a vasárnapok, valamint az ádvent-karácsonyi és a böjt-húsvéti ünnepkör által meghatározott rendszer). Kezdeté általában ádvent első vasárnapja, néhány archaikus forrásban karácsony vigíliája, további változatok csak egészen szórványosan fordulnak elő. A mise változó tételei ezek: *introitus, kollektá, szentlecke, graduále, traktus/Alleluja, evangélium, offertórium, szekréta, kommúnió, posztkommúnió*. Archaikus forrásokban ezekhez néhány további járulhat, amelyeket alább, a szakramentáriumról szóló bekezdésben részletezünk. Propriumtétel még az Alleluját követő *szekvencia* is: ez olykor a proprium részeként, olykor viszont egy független szekvenciagyűjteményben jelenik meg. A Tridenti Zsinat után csak néhány szekvencia maradt használatban, ezek az újkori könyvekben rendszerint az adott napi proprium részei. A misekönyv anyagának legnagyobb hányadát ilyen, azonos fölépítésű proprium-sorozatok teszik ki. (A proprium összetétele annyira magától értődő, hogy a középkori könyvekben a címek

csak rövidítve, vagy egyáltalán nem szerepelnek – a tájékozódást segíti, hogy az énektételek az alapszöveghez képest sokszor kisebb betűmérettel vannak lejegyezve.) Ádvent első vasárnapjának introitusa (*Ad te levavi*) így a misekönyv emblematikus kezdetének számít. Proprium a közelmúltig csak a vasárnapoknak és néhány más napnak volt; egyedül a nagyböjtben kapott a hétköznapiak mindegyike saját tételeket.

Az időszaki részbe illesztve, hagyományosan nagyszombat és húsvét vasárnapja között található a mise állandó rendjét közlő fejezet (*ordo missae*). Rendszerint ennek részét képezi a középkor és az újkor évszázadaiban klasszikusnak számító, tizenegy prefáció is a kánon előtt, majd a már említett kánonkép. A lapok a kánontól a miseordó végéig lapozófüleket kaphatnak. A fülek általában a lapok sorrendjében alulról fölfelé haladva helyezkednek el: szerepük az volt, hogy a pap, akinek a szertartási szabályok szerint hüvelyk- és mutatóujját össze kellett zárnia, középső- és gyűrűsujja segítségével is könnyen lapozhasson. Igen gyakori, hogy a miseordonak ez a második szakasza nagyobb betűmérettel van lejegyezve.

Az időszaki rész után az egyházi év másik, dátumhoz rögzített ünnepek által meghatározott ciklusa következik, amely a szentek ünnepeiről – noha nemcsak ilyenek tartoznak bele, viszont a karácsony és vízkereszt közé eső szent-ünnepek többnyire az időszaki részbe kerülnek – a *sanctorale* vagy *proprium de sanctis* nevet (szentekről szóló saját rész) kapta. A misekönyvek esetében ritka, de különösen a korai példányokban nem elképzelhetetlen, hogy az időszaki és a szentekről szóló rész nem különül el, hanem egyetlen ciklust alkot. Mivel a két ciklus illeszkedése a húsvét időpontjának, illetve a heti ciklus és a dátumok változó viszonyának megfelelően más és más, az így létrejövő sorrend csak elvétve felel meg egy-egy naptári év valóságának. A két ciklust tartalmazó könyvek mindenesetre elterjedtebbek. A szentekről szóló saját rész fölépítése az időszaki részével megegyezik, ugyancsak proprium-sorozatok alkotják. Kezdetre a középkor végétől kezdve a leggyakrabban Szent András vigíliája (november 29.), de más, az ádvent kezdetéhez vagy karácsonyhoz közel álló időpontok is szóba jöhetnek: e tekintetben a középkori könyvekben még viszonylag nagy a változatosság.

A szentekről szóló részben nem ritka, hogy egy-egy proprium-sorozat látszólag hiányos, vagyis nem közöl minden szükséges tételt. Ennek oka abban áll, hogy a szentek ünnepein főleg az olvasmányok és az énekek egy szűkebb készletből, az ún. közös részből (*commune sanctorum*) lettek kiválogatva. A közös tételek elhelyezésének két alapvető módja volt. Az első, bizonyos értelemben kezdetlegesebb megoldás az, hogy a szentek ciklusán belül az adott tétel első előfordulásakor írták ki a megfelelő tételt, később pedig adottnak tekintették. A másik, máig érvényesülő megoldás az volt, hogy a szentek része után önálló szakasz jutott a közös résznek. Ebben kapott helyet a négy legősibb szenttípus, az apostolok, a vértanúk, a hitvallók és a szüzek propriuma (*commune apostolorum, martyrurum, confessorum, virginum*). A közös propriumok számos választási lehetőséget is tartalmazhattak, részben független szöveganyagot kínálhattak

egy vagy több szent ünnepére, és idővel további szent-típusokra is kitértek (pl. főpapok, apátok, özvegyek).

A közös rész után következnek az ún. *votív* (téves, de elterjedt fordítással „fogadalmi”) misék gyűjteménye. Ezek az egyéni áhítatból vagy szándékokra bemutatott misék nem kötődtek-kötődnek az egyházi év rendjéhez, szöveganyaguk sem önálló, hanem a már tárgyalt, két ciklusból válogat. A votív misék gyűjteménye egyes középkor végi misekönyvekben rendkívüli méretűre is duzzadhatott. A votív misék között, gyakran a votív rész végén találjuk meg a Mária-misék sorozatát, amely rendszerint alkalmazkodik az egyházi év időszakaihoz. Bizonytalan elhelyezésű, de fontos és állandó eleme a misekönyveknek az egyháznap, azaz a templomszentelés (*Dedicatio ecclesiae*) ünnepének *proprium*a. A könyvek végén egészen változatos függelékek, a jelenkorhoz közeledve mutatók szerepelhetnek, ezek azonban már nem tartoznak szervesen a misekönyvhöz. Ki kell emelnünk közülük a középkori misekönyvekben szinte általános, főntebb már említett szekvencionálét (*sequentionale* vagy *prosarium*).

A magyar emléktanyagban megmaradt misekönyvek közül kiemelkedik két XIII. századi, hangjelzett forrásunk, az ún. Németújvári és az Isztambuli misszálé. Legfontosabb középkori misekönyvünk azonban a *Missale notatum Strigoniense*-ként ismert, 1341 előtti, ma Pozsonyban őrzött esztergomi misszálé, amellyel rokonságban vannak a későbbi kéziratos, majd 1484-től kezdve az első nyomtatott példányok is.

β) Kánontáblák, kánonkönyv

A misekönyv fontos kiegészítői az újkorban a *kánontáblák*. Ez a három, sokszor szépen kidolgozott táblácska az oltár közepén, bal és jobb oldalán helyezkedett el. A két szélső tábla kisebb volt, a baloldalin (ún. evangéliumoldal) a misét hagyományosan záró János-prológos, a jobboldalin (ún. leckeoldal) a bor és a víz elegyítése, valamint a kézmosás imája volt olvasható. A középső, nagyobb táblán három hasábra tördelve szerepeltek a mise állandó énektételei és azok az imaszövegek, amelyeket a papnak az oltár közepén, a misekönyv nélkül vagy attól távolabb (pl. mélyen meghajolva) kellett mondania.

Püspöki miséken nem használtak kánontáblákat: helyettük a nagyalakú, de vékony, ún. püspöki kánonkönyv (*canon pontificalis*) tartalmazta a misére való előkészületet és az összes állandó részt. A kánonkönyvet helyezték az oltárra a kánontáblák helyett, de ezt tartották a püspök előtt akkor is, amikor a trónuson vagy a püspöki széken (*faldistorium*) foglalt helyet.

γ) Szakramentárium

A mise karkönyvei közül az első a *liber sacramentorum* vagy *sacramentarium*, amely a misekönyvnek a celebráló papra tartozó imaszövegeit, de kizárólag azokat tartalmazza.

Helye és használata a misekönyvével egyezett meg, mégis általában kisebb méretű. Díszítettsége erősen változik, de vannak különlegesen kidolgozott, előkelő példányai.

Ha a gyakori és sokszor terjedelmes toldalékoktól eltekintünk, a szakramentáriumok jellemzően a miseordóval kezdődnek, de van, hogy ez igen vázlatos, így a könyv kezdete tulajdonképpen a kánon. A propriumok a misekönyvnél írtaknak felelnek meg azzal a különbséggel, hogy elmaradnak az énekek és az olvasmányok: egy-egy napra a kollektá, a szekréta és a posztkommúnió könyörgése van csak megadva, vagyis ezek alkotják a szakramentárium proprium-sorozatát. A könyvtípus archaikus jellegének megfelelően itt gyakoribb a kevert ciklus és a karácsony vigíliájával való kezdés. Tekintve, hogy a szakramentáriumok virágkorában a prefációk száma még nagyobb volt, és hogy a kánon két változó része (*Infra actionem* vagy *Communicantes*, illetve *Hanc igitur*) gyakrabban kapott változó szöveget, számos szakramentáriumban ezek is a proprium-sorozat részét alkotják, a misében elfoglalt helyük szerint a szekréta és a posztkommúnió között.

A római rítusú szakramentáriumoknak két alapvető változatát tartjuk számon, az ún. Gergely-, illetve az ún. Gelasius-szakramentáriumot (*Sacramentarium Gregorianum* és *Gelasianum*), amelyekre a történeti részben még visszatérünk. Szerkezeti szempontból az előbbi bizonyult meghatározónak, így az utóbbival kapcsolatban – a könnyebb azonosítás végett – egyedül azt tartjuk fontosnak itt megjegyezni, hogy egy-egy proprium-sorozatához nem három, hanem öt könyörgés tartozik.

Mielőtt a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának jellemző műfajai kialakultak volna, ezeket a rítusokat ugyancsak a szakramentárium tartalmazta függelékesen vagy az egyházi év valamely logikusnak ítélt szakaszában (pl. a gyóntatást a nagyböjt kezdetén, a keresztelést húsvétkor). Kései szakramentáriumokban érzékelhető az átmenet a misekönyvek felé: a propriumba ének- vagy olvasmányszövegek is beszűrkednek.

A magyar egyház viszonylag kései alapításának megfelelően a hazai forrásanyag nem bővelkedik szakramentáriumokban. Első fennmaradt emlékünknél e műfajból a Zágrábban őrzött, XI. századi, ma dömösi bencés eredetűnek ítélt, ún. Szent Margit-szakramentárium, legfontosabb pedig kétségkívül a Halotti beszédet is fönntartó, XII. századi Pray-kódex, jelenlegi tudásunk szerint a boldvai bencés monostorból.

δ) Graduále, szekvencionále, kantatórium

A mise énekeskönyve a *liber gradualis*, *graduale* vagy *antiphonarium missae*. Ünnepeles, sokszereplős szertartásokon az énekesek csoportja, az ún. *schola cantorum* vagy az előénekesek (kántorok, korátorok) használták, ennek megfelelően – különösen a XIII. századtól kezdve – nagyalakú volt. Természetesen a hangjelzés föltalálása és elterjedése óta hangjelzett (mindazonáltal ismerünk néhány, pusztán szöveges példányt).

Központi és jól látható helyen, ambón, pulpituson, (állványon, éneklőszéken) tartották, így művészi kidolgozása is rendszerint magas színvonalon történt.

Fölépítése a misekönyvével és a szakramentáriuméval párhuzamos, de egy-egy proprium-ciklust a mise énekei alkotnak benne: az introitus, a graduále, a traktus/Alleluja, az offertórium és a kommúnió, míg az imádság- és olvasmányszövegek elmaradnak. A graduále függelékesen tartalmazhatja a miseordinárium tételeit is (*Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei*) és a szekvencionálét. Ez utóbbi azonban éppúgy alkothat önálló kötetet.

Egyedi, korai könyvtípus az ún. *cantatorium*, amely a mise propriuménekei közül csak a gradualét és a traktust/Alleluját tartalmazza. Ezeket a tételeket vagy egy részüket valaha pszalmista, azaz egyetlen énekes szólaltatta meg.

A mise énektételeit tartalmazó, sajátos műfaj volt még az *Exsultet-tekeres*. Az Exsultet, vagyis a húsvéti gyertyát nagyszombaton fölszentelő, hosszú, ünnepélyes dallamú imádságot diákonus énekelte, Itáliában az evangéliumambónak nevezett emelvényről. Kifejezetten ezen a területen és erre a célra a középkor derekáig sajátos, gazdagon illusztrált tekercsek készültek, mégpedig Dél-Itáliában papiruszból. De Itálián kívül is szokásban volt, hogy a nagyhét kiemelkedő tételtípusait, így pl. a passiókat vagy az Exsultetet önálló kódexből énekeljék. Az előbbieket tartalmazza a *liber passionalis* vagy *passionale*.

A liturgia további énekes könyvei vagy nem rendelhetők egyértelmű funkcióhoz, vagy nem elég jellegzetesek ahhoz, hogy egy összegző munkában kiterjünk rájuk. Különösen a középkor folyamán számolnunk kell olyan kéziratokkal is, amelyek nem liturgikus használatra, hanem oktatási, mnemotechnikai segédanyagként készültek, és olyanokkal, amelyekben különösebb rendszer vagy válogatás nélkül jegyeztek le liturgikus szövegeket és dallamokat. Általában ilyen forrásokat takarnak részben vagy egészben a *cantuale, intonarium, tonarius* megjelölések. Az énekes miseliturgiával szoros kapcsolatban van még a processzionále, de azt történelmi helyzete okán a szentségek és szentelmények könyveivel együtt, alább tárgyaljuk.

Mind a mise, mind a zsolozsma tételeihez, de különösen a miseordináriumhoz kapcsolódhatnak előkészítő, magyarázó, akklamatív betoldások (*tropus, prosula*), amelyek különösen a X–XII. században voltak népszerűek, de a *Kyrie* esetében a legújabb időkig, sokszor a néphagyományban is fennmaradtak. Gyűjteményeiket *troparium*-nak nevezzük.

Középkori miseénekeskönyveink szinte mindegyike jelentős kodikológiai, zenetörténeti és liturgiai értéket képvisel, és régóta áll főként a magyar gregorianisztika érdeklődésének középpontjában. A köztudatban kiemelkedik közülük a reneszánsz kódexfestészet két remekműve, az ún. Bakócz-, illetve a tartalmi szempontból nem magyar sajátosságokat mutató Mátyás-graduále.

e) Evangeliárium, episztolárium, mise-lekciónárium

A latin mise olvasmányai hagyományosan a szentlecke és az evangélium voltak, böjt- napokon, húsvét és pünkösöd vigíliáján, illetve egyes hagyományokban néhány jeles ünnepen sor került próféciaák olvasására is. A szentlecke általában újszövetségi szöveg, máskor egy-egy sajátos ószövetségi olvasmány volt (pl. a salamoni könyvekből vagy Izaiástól); ünnepélyes misében szubdiákonus olvasta a leckeambóról vagy más, erre kijelölt helyről. Az evangéliumot diákonus olvasta gyertyákkal és tömjénnel kísért processzió után az evangéliumambóról vagy más, erre szánt emelvénnyel. A próféciaakat lektor (régebben a kisebb papi rendek egyike) olvasta, szintén meghatározott helyről. Sajátos szolgálattevő, dallam és térbeli elhelyezkedés kapcsolódott tehát mindhárom olvasmánytípushoz.

Írásos rögzítésük változatos volt: kerülhettek különálló könyvekbe, mint amilyen az *evangeliarium*, az *epistolarium* és a *lectionarium*. Mivel azonban nem egyidejűleg olvasták őket, nem volt gyakorlati akadálya, hogy egyazon könyvben, vagyis a mise általános olvasmányoskönyvébe (*lectionarium missae*) legyenek lejegyezve, amelyet a misében kézről-kézre adtak: ilyen összeállítások még a XX. században is készültek. Gyakorlati okok és a Biblia iránti tisztelet is indokolták, hogy sokáig használatban maradjanak teljes Bibliák vagy bibliai könyvek is, amelyekben csak lapszéli jegyzetek, vagy kezdő- és végszavak (*incipit* és *explicit*) jegyzékei utalnak a liturgikus alkalmazásra.

Az evangéliumoskönyv ezzel összefüggésben háromféle alakot is ölthetett. Lehetett teljes kódex a négy evangéliumból (*plenarium*), vagy egy-egy evangélium kódexe (Rómában a pápai miséken egykor így használták), tehát teljes, a liturgikus alkalmazáshoz látszólag nem alkalmazkodó könyv – a méretből, az őrzés módjából és a díszítésből ugyanakkor nyilvánvaló a szertartási használat. Lehetett az evangéliumi szakaszok (*perikópák*) liturgikusan rendezett gyűjteménye (*evangeliarium*). Végül, ha az ünnepélyes felolvasás csak nagyobb ünnepekre korlátozódott, lehetett válogatott perikópák gyűjteménye (egyeseke ezt értik *evangelistarium* alatt). Egyes evangéliumoskönyvek a szakramentáriumok mellett a korai kódexfestő művészet legnagyobb kincsei közé tartoznak.

A szentleckék és a próféciaák, ha önálló könyvet kaptak, már a liturgikusan rendezett szakaszokat közölték. Mind ezeket, mind az így kialakított evangéliumoskönyveket szokás *comes*-nek is nevezni az olvasmányokat a bibliai szövegből kijelölő vesszők (*comma*) után.

A hazai, e tekintetben szegényes forrásanyag híres képviselője a sokáig első liturgikus kódexünknek tartott, ún. Szelepcsényi-evangelisztárium, amelynek magyarországi eredete erősen vitatott, illetve a XVI. századi, Szent Márton-hegyi (Pannonhalma) főapát, Tolnai Máté evangelisztárium.

B) ZSOLOZSMA

A zsolozsma szerkönyveinek eloszlása szinte tökéletes párhuzamba állítható a mise szerkönyveivel. A különbségek arra vezethetők vissza, hogy a zsolozsma jóval nagyobb és differenciáltabb szöveganyagot mozgat, valamint hogy az állandó és a változó részek mellett jellemző rá egy közbülső szint, a pszaltérium használata.

α) Zsolozsmáskönyv, breviárium

A zsolozsma összesített szerkönyve a zsolozsmáskönyv, elterjedt nevén a *breviarium*, ennek kottát tartalmazó változata a *breviarium notatum*. Nevét többek szerint a zsolozsma legterjedelmesebb tételtípusa, az olvasmányok anyagának lerövidítéséről kapta, amely az ismert breviáriumok döntő többségében valóban érzékelhető tény – más magyarázat szerint a rövidített tételkezdetekből álló jegyzékek címe származott át rá (ezekről alább, a rubrikáskönyveknél lesz szó). Mérete a funkciónak megfelelően szélsőségesen változó. A papi magánzsolozsma céljaira készültek egészen apró példányok is, és a nyomtatott breviáriumok esetében már a XVI. században ez vált jellemzővé, de a mintapéldánynak szánt vagy ünnepélyes szertartásokon használt breviáriumok még a XX. században is megközelíthetők, ha el nem is érik, az oltármisekönyvek méretét. Hasonlóképpen változatos a breviáriumok díszítése. Mivel a teljes zsolozsma elimádkozása már a középkorban is minden nagyobb papi rendben lévő klerikusnak kötelessége volt, egészen igénytelen kéziratok is szép számmal fönmaradtak. Az ellenkező végletet ebben az esetben is gazdag prelátusok magánbreviáriumi jelentik: Magyarországon a már említett Kálmáncsehi Domonkos, illetve Szathmári és Pálóczy György esztergomi érsekek XV. századi könyvei.

Éppúgy, mint a misekönyveket, a breviáriumokat is viszonylag esetleges fejezetek: ajánlások, szabályok és kalendárium vezethetők be. A miséhez képest bonyolultabb szabályozási kérdések néhány jellegzetes táblázatot is szükségessé tesznek. Már a középkorban igen gyakori pl. az egyes időszakokban a virrasztó zsolozsma során olvasott bibliai könyvek beosztását (*impositio novarum historiarum*) vagy az ádventi utolsó hét rendjének hét lehetséges változatát kifejtő rubrika (ez máskor az időszaki részben szerepel). A bevezető fejezetek a századok során egyre terjedelmesebbek és részletezőbbek lesznek.

A tulajdonképpeni breviárium fölépítése eltér a középkorban és az újkorban. A legszembetűnőbb különbség, hogy a középkori breviáriumokat lehetőleg igyekeznek a szerkesztők egy, esetleg két kötetben tartani: ennek ára a takarékoság, hogy ti. minden tétel legföljebb egyszer szerepel, sok a rövidítés és az olvasmányanyag szélsőségesen csonkul. Az újkorban kényelmi szempontokat figyelembe véve, sok ismétléssel kialakult a máig érvényes, négykötetes, évszakokra való beosztás (*pars hiemalis, verna,*

aestiva, autumnalis). Így a téli kötet ádventtől nagybőjtig (nem hamvazószerdáig, hanem az első vasárnapig), a tavaszi nagybőjttől Szentháromság-vasárnapig tart, a nyári és az őszi kötet pedig elfelezi a pünkösöd utáni időszakot.

Mind a középkorban, mind az újkorban ismert volt viszont a breviárium kötetekre bontásának egy másik módja. Minthogy a zsolozsma legterjedelmesebb órája vagy imaórája, a matutinum (eredetileg éjszakai, virrasztó imádság) a napi zsolozsma legalább felét teszi ki, ezt egy éjszakai zsolozsmáskönyvbe (*nocturnale*) csoportosították, míg a fennmaradt, nappali órák a nappali zsolozsmáskönyvbe (*diurnale*) kerültek.

A középkori típusú breviárium első szakasza az ún. *psalterium*. Ez azonban nem csak a bibliai Zsoltároskönyvvel azonos. A pszaltérium a 150. zsoltárt tartalmazza számsorrendben, de kiegészíti mindazokkal a tételekkel (*kapitulum, responzórium, himnusz, verzikulus*), amelyek a köznapi és közvasárnapi zsolozsma heti rendjében ismétlődnek. A zsoltárok sorozata után következnek a zsoltárként alkalmazott, de nem a Zsoltárok könyvéből való énekek, így a hét ószövetségi és a három evangéliumi kantikum, az ún. Atanáz-hitvallás (*Quicumque*) és a *Te Deum*. A pszaltériumot többnyire a halotti zsolozsma (*officium defunctorum*) és himnárium követi; ez utóbbi az egész év időszaki és szentekről szóló himnuszait tartalmazza, de nem foglalja magába a pszaltériumban már kiírt himnuszokat. E beosztás természetesen kisebb változatokban érvényesül: az ószövetségi kantikumok, olykor a himnuszok is saját liturgikus helyükre kerülnek, de a zsoltárok számsorrendjének töretlensége a XVIII. századig érvényesül, jóllehet nem mindenben felel meg a zsolozsma tényleges beosztásának.

A pszaltérium tehát a zsolozsma gerincét alkotó, napi értelemben változó (*proprium*), heti értelemben viszont állandó (*ordinarium*) szöveget jelent. A mise ordináriumához hasonló, minden zsolozsmahórában azonos szövegelem viszonylag kevés van. Ezeket a középkori források a kialakult gyakorlatra bízzák, vagy ha rögzítik is őket írásban, azt nem a pszaltérium adta keretek között teszik, hanem a teljes breviárium végén, esetleges függelékek formájában. Nem így tesznek az újkori breviáriumok. Ezek a bevezető fejezetek után rendszerint nem a pszaltériummal, hanem egy kidolgozott, rubrikákkal bőven ellátott állandó résszel (*ordinarium officii*) indulnak. Hangsúlyozzuk, hogy a ténylegesen megszólaló zsolozsma középkori és újkori alakja között nem volt lényegi különbség, az itt leírtak csupán a rögzítés módját érintik. Ennek megfelelően az újkori breviáriumokban is szereplő pszaltérium mellőzheti az ordináriumban közölt tudnivalók megismétlését. A fő különbség mégis az, hogy fokozatosan, a XIX. századra egyre inkább elszakad a zsoltárok számsorrendje adta kerettől, és egyre inkább az idő (vagyis az imaórák és a hét napjai) természetes előrehaladását tekintti vezérfonalul. Véglegessé válik ez a folyamat az 1911 utáni könyvekben, ekkor ugyanis nemcsak a könyvek, hanem a teljes zsolozsma szerkezetében is gyökeres változtatások lépnek érvénybe.

A pszaltérium mindkét típusának átlátásához szükséges ismerni a zsolozsma hagyományos óráit, másként imaóráit (*matutinum-laudes, prima, tercia, sexta, nona, vesperás, kompletórium*) és azok fölépítését. Mivel a matutinum a zsolotárók bő első kétharmadát, a vesperás pedig megmaradt egyharmadát foglalja magába, a középkori típusú pszaltériumokban előbb a hét matutinumi következnek vasárnapkal kezdve, majd a vesperások, ugyancsak vasárnapkal kezdve. A többi óra, amely nem a számsorrendhez igazítja a rá jellemző zsolotárók kiválasztását, a hozzá tartozó zsolotáróknál vagy a matutinumhoz, vesperáshoz viszonyított helyén szerepel. Ennek az elvnek a hatására, jóllehet a szigorú számsorrend egy idő után már nem érvényesül, az 1911-es zsolozsmareformig megmarad a beosztás, amely szerint a breviáriumban előbb a matutinumok, majd a vesperások következnek, így egy-egy liturgikus nap kétszer tűnik föl a könyvekben. Mindez kisebb módosításokkal vonatkozik a bencés vagy azzal rokon breviáriumokra, amelyek némileg eltérő zsolotározási rendet használnak.

A breviáriumban további szakaszai megfelelnek a misekönyv időszaki, szentekről szóló, illetve közös részének. A breviárium éppúgy proprium-sorozatokat ad az egyes napokra, vagyis közli azokat a tételeket, amelyek egy-egy napon kiváltják a pszaltériumban azonos szerepű, hétközi tételt. A zsolozsma proprium-sorozatai azonban eltérnek aszerint, hogy milyen zsolozsmahagyományról van szó, illetve hogy az adott nap az ünnepek rangsorában hol foglal helyet. Általában kimondhatjuk, hogy minél rangosabb egy ünnep, annál több saját tétele van. A számos ismétlés miatt itt különösen gyakorivá válik az elv, amelyet a misekönyv közös részével kapcsolatban már említettünk, hogy ti. az ismétlődő tételek első vagy legjellemzőbb előfordulási helyükön található meg. A középkori és az újkor klerikusok számára a zsolozsma otthonos közeg volt, így az összetett anyagban biztosan tájékozódtak, ma azonban nagy gyakorlatra és komoly előismeretre van szükség a zsolozsmáskönyvek áttekintéséhez. A különféle, lehetséges proprium-sorozatok bemutatása e keretek között nem lehetséges, így csak a jellemző tételtípusok bemutatására térünk ki. Végeredményben a órák fölépítése és az egyes órák proprium-sorozatának rendje az a vezérfonal, amely idővel áttekinthetővé teszi a zsolozsmáskönyveket.

Középkori viszonyok között a zsolozsmáskönyvekben is bevett dolog kisebb betűmérettel közölni – akár kéziratban, akár nyomtatványban – a saját dallammal rendelkező, énekelt tételeket. Ezek a zsolozsmában az ún. *antifónák* és *responzóriumbok*: az előbbieket a zsolotárókhoz, az utóbbiak általában az olvasmányokhoz kapcsolódnak. A propriumok legnagyobb részét ezek, vagyis az olvasmányok (*lectio*) teszik ki, rendszerint több, számozott szakaszban közölve bibliai, patrisztikus vagy legendaszövegeket. Ha nem követte független himnáriumban a zsolotáros részt, a proprium része lehet egy vagy több himnusz is. Rövid párverset jelentenek az ún. *versikulások*, egy-két mondatnyi olvasmányszakaszt a *kapitulumbok* és rövid olvasmányok (*lectio brevis*). Végül az

egyres hórakat a mise kollektájának megfelelő, ritkábban – a primában és a kompletóriumban – naponta azonos könyörgés (*oratio*) zárja.

A sokféle és változatos elrendezésben megjelenő tétel kezelését könnyebbé teszi, hogy a jellemző proprium-sorozatok típusai egy adott breviáriumon belül ismétlődnek, és – a miséhez hasonlóan – ilyen sorozatok töltik ki az időszaki, a szentekről szóló és a közös rész egészét is. Ezek sorrendje, tartalma, jellege sem tér el a misekönyvben tapasztaltaktól. Csupán arra kell emlékeztetnünk, hogy a zsolozsma tulajdonképpen ordináriuma, vagyis naponta ismétlődő szövegei egy középkori könyvben nagyobb valószínűséggel lelhetők föl a forrás függelékében.

Az első ismert, magyar hagyományhoz tartozó breviáriumok a XIII. századból származnak, mindkettő az esztergomi hagyomány jellegzetes képviselője. A legkorábbi ma Zágrábban található, a másik Prágában. Az utóbbi, kottás kódex jelentősége hazai liturgiátörténetben páratlan, de csupán az időszaki rész propriuma maradt fenn, és a kódex eleje így is csonka. A XIV. század igen szegény emlékekben, a XV. században viszont már a kéziratos breviáriumok számos típusa áll rendelkezésünkre. Ezek közvetlen utódai a XV–XVI. századi, nyomtatott breviáriumok. Közülük az első, az 1480-ban Mátyás király közvetlen parancsára készített *Breviarium Strigoniense* egyben az első, magyar megrendelésre készült ősnymotvány is volt. Utolsó, tizenegyedik ismert kiadása 1558-ban, Bécsben jelent meg.

β) Pszaltérium

A zsolozsmáskönyvek sajátos típusa a pszaltérium. Ez nem jelent egyebet, mint a breviárium alatt már tárgyalt szakasz önálló könyvként való megjelenését: a hétközi tételekkel kiegészített *zsolozsmakönyvet*, amelyet *himnarium* és *halotti zsolozsma* követhet. Jelentőségét elsősorban élethelyzete és ebből fakadó kiállítása adja. Középkori viszonyok között a zsolotárók az elemi írás- és olvasásoktatás alapjai voltak, a papi-szerzetesi képzésben kiemelt szerepet kaptak, a liturgiában naponta, nagy mennyiségben szólaltak meg. Ebből következőleg nem föltételezhetjük, hogy a zsolozsmát végző, gyakran népes közösségek tagjainak mindegyike saját zsolotárókönyvből imádkozott. A zsolotárókat minden bizonnyal emlékezetből énekelték, és mindössze a kar néhány – bizonyára rangosabb – tagjánál lehetett saját pszaltérium. Ezzel az elképzeléssel összevág, hogy a fennmaradt független, tehát nem breviárium részét képező pszaltériumok rendszerint közepes formátumú, gondos kiállítású, olykor szépen díszített példányok. Mintha az a papi középréteg, amelyik a gazdag főpapokéihoz hasonló, pazar magánbreviárium íratását nem engedhette meg magának, igényes pszaltériummal kárpótolta volna magát.

Pszaltériumaink közt a legszebb a kissé töredékes, ún. Budai pszaltérium, de alig marad el tőle szintén XV. századi rokona, Balázs pozsonyi kanonok könyve, az ún. *Psalterium Blasii*.

γ) Hóraskönyv

A zsolozsma összesített szerkönyveinek további, különleges típusa az ún. hóraskönyv (*horarium*). Teljes zsolozsmára nem kötelezett apácarendek, vallásos társulatok és jámbor világiak a XX. századig szívesen használták a teljes és nehezen átlátható breviárium helyett Szűz Mária votív kiszolozsmáját (*officium parvum*), amely – a már említett, votív Mária-misékhez hasonlóan – lehetővé tette az egyházi év időszakaihoz való alkalmazkodást, és így némi változatosságot jelentett, de nem többet, mint amennyit a képzetlenebbek még kezelni tudtak. A Mária-zsolozsma emellett rövidebb volt és már a középkorban megjelent népnyelvű fordításokban is. A hóraskönyvekbe a Mária-zsolozsmák mellett – a pszaltériumokhoz hasonlóan – előszeretettel vették föl a halotti zsolozsmát is. A hóraskönyv ezért kiváltképp alkalmas volt arra, hogy világi személyek imakönyve legyen, és mivel kéziratos imakönyvet a világiak közül is csak a módosabbak írathattak, a műfaj a főpapok magánmisszáléihoz és -breviáriumihoz, illetve a szép kiállítású pszaltériumokhoz hasonlóan egyes világiaknak lett reprezentatív szerkönyve (ma úgy mondanánk: státusszimbóluma). E típusnak kiemelkedő hazai példája az ún. Festetics-kódex, Kinizsi Pálné Magyar Benigna 1494 előtti, gyönyörű, magyar nyelvű hóraskönyve.

δ) Kapituláre, kollektáre

A zsolozsma karkönyvei könnyen párhuzamba állíthatók a mise karkönyveivel. A celebránsnak a zsolozsmában jóval kisebb a szerepe, mindössze két rövid tételtípus, a kapitulum és a könyörgés recitálása tartozik rá a változó szövegek közül. Ezt a kettőt tartalmazza és nevét is ezekről kapta a *capitulare* vagy *collectare*, a szakramentárium megfelelője, amely azonban nem az oltáron pihent, hanem a celebráns helyén, egyes rendtartások szerint egy kifejezetten e célra rendszeresített olvasóállványon (*legile*). A kapituláre vagy kollektáre kezelhető méreténél és korlátozott tartalmánál fogva alkalmas volt arra, hogy függelékében további, „mozgékony” szertartások, pl. processziók szövegeinek adjon otthont. Ezt tapasztaljuk számos további, értékes függelékkel kiegészítve az Országos Széchényi Könyvtár 1370 körüli, Esztergomi kapituláréjában.

ε) Antifonále

A zsolozsma változó, saját dallammal rendelkező énektételeinek könyve az *antiphonarium*, *antiphonale* vagy *liber antiphonalis*. Az antifonále méretét, kidolgozását tekintve a graduále pontos megfelelője. Annál is nagyobb terjedelme miatt viszont nem ritka, amint a graduálénál is előfordul, hogy két kötetre oszlik. Ezek azonban nem felelnek meg az időszaki, illetve a szentekről szóló résznek, hiszen a nagy és nehéz könyveket ebben az esetben naponta vagy akár naponta többször kellett volna cserélni a pul-

pituson – ezzel szemben tudjuk, hogy kint hagyták őket, és inkább letakarásukról gondoskodtak, hogy ne sérüljenek. Sokkal inkább egy nyári és egy téli kötetről van szó, amelyeknek mindegyike tartalmazza az év megfelelő időszakára eső zsolozsmákat az időszaki és a szentekről szóló ciklus szerint is.

Az antifonále törzsanyagát az antifónák és a responzóriumok, a zsolozsma jellemző énektételei adják. Kezdőszavak (*incipit*) formájában az antifonále gyakran utal himnuszokra és verzikuluszokra is, de rendszerint nem tartalmazza őket. Az antifonálék jellemző kezdete az egész Európában elterjedt, ádvent első vasárnapját kezdő responzórium, az *Aspiciens a longe*. Többnyire a kötetek végén található a napi zsolozsmát megkezdő, ún. *invitatóriumhoz* énekelt 94. zsoltár dallamai az egyes tónusoknak és a különböző ünnepélyességi fokoknak megfelelően. A szintén többféle dallamon énekelt, a zsolozsma óráit lezáró *Benedicamus* is függelékes helyzetben lehet, és az antifonále tétele a vasár- és ünnepnapokon felhangzó *Te Deum* is.

A középkori Magyarország antifonáléival régóta és behatóan foglalkozik a zenetudomány, így itt csak a művészi szempontból legjelentősebbeket említjük. Első, európai viszonylatban is korainak számító emlékünkhöz az ún. *Codex Albensis*. A XII. századi, neumas antifonálét ma Grazban találjuk, eredete máig vitatott, de az újabb kutatások egyre inkább a dél-keleti vagy az erdélyi térséghez kötik. Liturgikus és zenei tartalmán túl figyelmet érdemelnek a benne található, lapszéli rajzok is. Legszebb kiállítású antifonálénk közmegegyezészerűen a XIV. századból való, ún. Isztambuli antifonále.

ζ) Zsolozsma-lekcionárium, szermonárium, homiliárium, legendárium

A zsolozsma virrasztó órájának, a matutínumnak olvasmányai az egész római liturgia legváltozékonyabb és legnagyobb tömegű szövegtípusa. Ezek alkotják a breviáriumok anyagának uralkodó hányadát. Az ünnepélyes liturgia keretei között mégsem a breviáriumokat volt szokás használni, már csak azért sem, mert – amint fentebb már utaltunk rá – azok éppen az olvasmányokat közölték erősen, olykor az értelmetlenségig lerövidítve. A zsolozsma olvasmányait ugyanarról a helyről, a stillumok között fölállított állványról olvasták különféle szolgálattelvők, így szerepelhettek volna egyetlen zsolozsma-lekcionáriumban (*lectionarium officii*). Valószínűleg mégsem ez volt a jellemző. A zsolozsma egyrészt bibliai olvasmányokat használt, mégpedig nem perikópákra osztva, hanem egyes bibliai könyveket egyes időszakokban folytatólagosan olvasva. Ezért, ami a Bibliát illeti, nem lett volna értelme önálló liturgikus könyvet írattatni a matutínum olvasmányaihoz. Vasár- és ünnepnapokon a bibliai olvasmányt az egyházatyáktól vett beszéd (*sermo*) vagy a napi evangéliumhoz fűzött kommentár (*homilia*) követte, szentek ünnepein pedig a szermó helyébe a napi szent legendája lépett. Az e célból összeválogatott szöveggyűjtemény szintén alkothatott közös lekcionáriumot, de mind az egyes műfajok kialakulása, mind az olvasmányszövegek válogatása arra mutat, hogy a három gyűjtemény (*sermonarium, homiliarium, legendarium*) önálló

életet élt. Noha a szermók és a legendák liturgikus helyzete azonos, az előbbieket az időszaki, az utóbbiak pedig a szentekről szóló részhez tartoznak.

η) Martirológium, nekrológium

A zsolozsmához kapcsolódnak, ezért itt kell megemlítenünk a káptalan vagy káptalantermi szertartás, az *officium capituli* segédkönyveit is. Ez a rítus a szerzetesi közösségek sajátja volt, de stilizáltan a római zsolozsma minden hagyományos változatának része. A reggeli imaóra, a prima folytatását képezte, ennek keretében került sor a rend regulája vagy szabályzata kijelölt szakaszának felolvasására, de itt emlékeztek meg a másnap ünnepelt szentekről és a közösség halálzási évfordulóiról is. Az előbbieket a *martyrologium*, az utóbbiakat a *necrologium*, vagy másként *obituarium* tartalmazta. A martirológium annyiban jelent többletet a szentek naptár szerinti ünnepeinek megüléséhez képest, hogy benne minden, a keresztény világban a felolvasásra következő napon ünnepelt szentet megemlítenek, függetlenül attól, hogy melyik egyházban vagy szerzetesrendben és milyen ünnepélyességgel emlékeznek meg róluk. Így nem maradnak említetlenül azok az ünnepek sem, amelyeket a vonatkozó közösség liturgikusan egyébként nem tart meg. A martirológium különleges tétele a december 24-i, karácsonyt meghirdető *Anno a creatione mundi*.

Az énekelt, ünnepélyes zsolozsmázás visszaszorulásával és a szertartásrend újkori egységesedésével a zsolozsma karkönyvei erősen megfogyatkoztak és átadták helyüket a breviáriumnak. Liturgikusan igényes központokban azonban végig maradtak használatban antifonálék, a gregorián ének újrafelfedezését célzó kezdeményezések pedig néhány modern antifonále kiadásához is vezettek.

C) SZENTSÉGEK-SZENTELMÉNYEK, PROCESSZIÓK

A miséhez vagy zsolozsmához nem kötődő nyilvános istentiszteleti alkalmak igen sokfélék lehetnek. Ide tartoznak egészen rövid, megszokott fogalmaink szerint kevésbé rituálisnak ható gesztusok, mint pl. bizonyos kegytárgyak megáldásai vagy a gyónatás, de a nyugati liturgikus hagyomány legnagyobb formátumú szertartásai is, amilyen pl. a templomszentelés vagy a szüzek konszekrációja. E szertartások írásos rögzítését alig lehet a diakron szempont figyelmen kívül hagyásával ismertetni, mert a megfelelő könyvek jellege jóval nagyobb változékonyságot mutat, mint a mise és a zsolozsma esetében. Alább mégis megkíséreljük bemutatni a történelemben ható rendező elveket és az azok befolyására létrejött könyvtípusokat.

Az első és legfontosabb rendező elv, hogy a szentség- és szentelménykiszolgáltatók erősen változó terjedelmű és bonyolultságú, de független szertartások. Míg a misek és zsolozsmák természetes összefüggését az egyházi év vezérfonala biztosítja, ad-

dig a szentség- és szentelménykiszolgáltatások alapegysége a független *ordo*, azaz a mindössze egy szertartásra kiterjedő, liturgikus szövegeket és rubrikákat, sőt többnyire hangjelzést is együtt közlő „rend”. Az ordók összerendezése nem belülről fakadó törvényszerűség, hanem legföljebb szerkesztői meggondolás eredménye.

A másik, szintén nagy jelentőségű elv az, hogy a vizsgált szertartásokat a liturgia-történetben hamar két csoportra különítette el a kiszolgáltató személye. Habár a szentségek és szentelmények ünnepélyes és rendes kiszolgáltatója általában a püspök, bizonyos funkciókban helyettesítheti őt áldozópap vagy szerpap (diákonus) is. Azokon a területeken, amelyek a kereszténységet korán magukévá tették, egy-egy fontosabb település egyházi előjárója rendszerint püspöki címet visel, így a püspök valóban közvetlen érintkezésben maradhat a rá bízott gyülekezettel, és annak létszáma, valamint a földrajzi távolság elvileg lehetéssé teszi, hogy közvetlenül végezze ezeket a rítusokat. Az Európa később megtérített területein kialakuló egyházszervezet ezt már nem teszi lehetővé. Így a püspök megbízásából gyakorlatilag a települések parókusai, plébánosai működnek közre a szentségek-szentelmények nagy részének kiszolgáltatásában, köztük a polgári élet szempontjából legfontosabbak: a keresztelezés, a házasságkötés és a gyászszertartások elvégzésében. Ennek alapján beszélhetünk egyfelől *papi*, másfelől *püspöki szertartáskönyvekről*.

α) Ordók, ordógyűjtemények

Mint elmondtuk, a tárgyalt szertartások írásos rögzítésének legegyszerűbb formája az ordó. Mivel a kisebb ordók nem tartalmaznak énekelt részeket és egyetlen pap vagy püspök végzi őket, a mise- és zsolozsmáskönyveknél megszokott karkönyvekkel itt nem találkozunk. Az ordók könyvei rendszerint kisebb, kevésbé díszített, könnyen kézbe fogható és hordozható tárgyak. A bennük foglalt szertartások nem ismétlődnek naponként, és a könyvek terjedelme sem áttekinthetetlenül nagy, ezért a szertartási utasítások, azaz a rubrikák a liturgikus szövegek között, a lefolyás tényleges rendjében olvashatók. A hosszabb, ünnepélyesebb, több szereplőt mozgató és énekes szertartások ordói nem tennék fölöslegessé karkönyvek kidolgozását, a gyakorlatban mégsem találkozhatunk ilyenekkel. Föltehetőleg azért, mert e gazdag, differenciált szertartások csak viszonylag ritkán ismétlődtek, szerkezeti értelemben nem váltak a napi rutin részévé, tehát nem volt igény anyagtakarékos és gyakorlatias rögzítésükre, sőt szükséges volt az érintetteknek az ordó egész menetét együtt látniuk. Az elsoroltak következtében a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásai rendszerint összesített szerkönyvekben találhatóak.

A könyvben való rögzítés további lehetősége, ha az ordókat kisebb vagy nagyobb sorozatokba, gyűjteményekbe rendezik. Ebből a szempontból három megoldást különböztethetünk meg. Az első az, amikor egy vagy több ordót a szakramentáriumhoz vagy a misekönyvhöz csatolnak (a mise további könyveiben vagy zsolozsmásköny-

vekben nem találkozunk ilyen eljárással). Szerkezeti értelemben ennek két módja van, amelyekre fentebb már utaltunk: az ordók sorozata kerülhet a könyv függelékébe, vagy kerülhet a törzsszöveg valamely logikus helyére, tudniillik az egyházi év olyan szakaszába, amelyik valóban az illető szertartás végzésének jellemző ideje, vagy teológiai, eszmei kapcsolatban áll az adott szertartástípussal. A második megoldás az, amikor egyes ordókat a teljesség igénye nélkül, laza füzérbe foglalnak össze. Az ilyen gyűjtemények válogatása és sorrendje esetleges. Végül a harmadik megoldás, amikor a misén és zsolozsmán kívüli szertartásokat a teljesség igényével egy vagy több, ésszerűen rendezett kötetbe foglalják.

β) Pontifikále

A misekönyvtől és szakramentáriumtól független, ordókat tartalmazó könyvtípusnak számos változata van. Ezeket egyöntetűen a *pontificale* vagy *liber pontificalis* cím jelöli, azaz szó szerint püspöki szertartáskönyvnek nevezzük őket. Ez azonban nem mindig jelenti azt, hogy csak püspök által végzett szertartásokat találunk bennük. Egyrészt azért nem, mert – a korábban írtak szellemében – elvileg minden szentelés és áldás ünnepélyes kiszolgáltatója a püspök, még akkor is, ha az ő megbízásában bizonyos funkciókat áldozó- és szerpap is elláthat. Másrészt azért nem, mert a pontifikále kiválóan alkalmasnak bizonyult valamiféle „egyéb” kategória, tehát a mise- és a zsolozsma keretei közé be nem sorolható nyilvános istentiszteleti formák befogadására. Ide tartoztak az egyházi év rendhagyó szertartásai: mindenekelőtt a nagyhét, valamint pl. hamvazószerda és Gyertyaszentelő rítusai.

A pontifikále fejlődésében három lépcsőfokot érdemes elkülöníteni. Az első a bizonyos ordókat a teljesség igénye nélkül, tetszőleges sorrendben összefogó könyvek. Ezeket a már kialakult műfajtól megkülönböztetendő szokás kezdetleges („primitív”) pontifikálénak vagy püspöki agendának is hívni. A második a teljességre szélsőségesen törekvő, enciklopédikus összeállításoké. Ezeknek nyilvánvaló törekvése, hogy a liturgia minden, a bevett mise- és zsolozsmarenden kívüli szertartását közöljék. A harmadik a klasszikus pontifikáléké, amelyek megkönnyebbednek bizonyos ordók kihagyásának köszönhetően. Az így kihagyott fejezetek egyik csoportja a nem kizárólag püspöknek fönntartott ordóké, másik csoportjuk az egyházi év rendhagyó szertartásaié – föltéve, hogy nem kötődnek kimondottan a püspök személyéhez.

A kialakult pontifikálékban sokáig megmarad az egyházi év mint rendező elv, tehát az év sorrendjébe közvetlenül nem illeszkedő szertartások is a kalendáriummal való asszociatív kapcsolat alapján kapnak helyet, azok pedig, amelyeknek semmi ilyen kapcsolatuk nincs, az évkör előtt vagy után, esetleges sorrendben lesznek lejegyezve. A virágzó középkor végén elterjedő és a közelmúltig meghatározó pontifikále-típus ehhez képest új rendező elvet vezet be. Összeállítója, Durandus Vilmos a liturgika mellett a kánonjognak is tekintélyes alakja. Minden bizonnyal innen származott az a gon-

dolata, hogy a pontifikále tartalmát a római jogból (közvetlenül Gaius Institúcióiból) kölcsönzött és a kánonjogban is alkalmazott kategóriák szerint dolgokra, személyekre és cselekedetekre (*personae, res, actiones*) ossza föl. Az általa rendszerezett és minden későbbi pontifikále három könyvből, ti. személyek (pl. bérálás, papi rendek föladása, szüzek konszekrációja, apát és apátnő megáldása, király és királynő koronázása), illetve tárgyak szenteléséből (pl. templom, oltár, szent edények és szövetek, zászlók, fegyverek), végül pedig bizonyos, az egyházi évhez kötődő, de kifejezetten püspöki cselekményekből áll (pl. vízkereszti ünnep hirdetés, nyilvános vezeklők kivetése hamvazószerdán és visszafogadása nagycsütörtökön, olajak szentelése és lábmosás ugyanekkor). A szerkezetbe nem illeszkedő mozzanatok (pl. zsinattartás, papi rendek lefokozása) toldalékokban kaphatnak helyet.

Magyarországon a kezdetleges pontifikále műfajának képviselője egyik első és igen értékes forrásunk, az ún. Hartvik-agenda, amelyet az eddigi szakirodalom a Szent István király legendáját író győri püspöknek tulajdonított. A kézirat mindenesetre szoros kapcsolatban áll a későbbi esztergomi rítus legjellemzőbb emlékeivel. A XIV. századból való, de több szempontból archaikus és csak bizonyos ordókat tartalmaz az ún. Veszprémi pontifikále. Két XV. századi pontifikálénk, a Filipecz-kódex és ifjabb Vitéz János veszprémi püspök pontifikáléja liturgikai értelemben már az ekkor Európaszerte terjedő Durandus-pontifikále példányai, művészeti értékük viszont fölmúlja az említettekét.

γ) Benedikcionále

A középkori pontifikálék sajátos része vagy független könyv az ún. *benedictionale*, a főpapi áldások (*benedictio pontificalis*) gyűjteménye. A főpapi áldás a szoros értelemben vett római rítuson belül eredetileg ismeretlen, ám más ólatin hagyományokban, így pl. a gall liturgiában kedvelt intézmény, így – annak befolyása révén – a középkorban szinte mindenütt gyakorolták. Az Ószövetségből ismert ároni áldás mintájára három, „Amen” feleletet kapó mondatból áll, amelyeket egy állandó záróformula követ (*Quod ipse praestare dignetur...*). A főpapi áldás propriumszöveg, vagyis az egyházi évnek megfelelően változik. Helye az ünnepélyes főpapi misében, a Miatyánk és a kenyértörés után, a békecsók és az *Agnus Dei* előtt volt.

Ehhez a műfajhoz tartozik a magyarországi liturgia első jelentékeny, igazolhatóan hazai eredetű emléke, a Zágrábban őrzött, XI. századi, ún. Esztergomi benedikcionále. A kódex végén megtalálható a bérálás, a templomszentelés és az egyházirend fokozatainak föladása is, ami világosan mutatja, hogy tulajdonképpen a pontifikális ordógyűjtemények egyik kötetéről, nem pedig független műfajról van szó.

δ) Rituále

A szentségek-szentelmények kiszolgáltatásának további könyvei a pontifikálétól függetlenedett ordók sorozatai. Az áldozópap (vagy diákonus) által elvégezhető szertartások gyűjteménye az újkorban bevett szóhasználatnál a *rituale* (más, a középkorban elterjedt elnevezésekkel *manuale*, *baptismale*, *obsequiale*, *agenda*, de előfordul eben az értelemben a *caeremoniale* és az *ordinarium* is). A rituále kialakult formája két vagy három szakaszra oszlik. Az első a szentségek kiszolgáltatását tárgyalja, de ide kapcsolódnak a betegséggel és halállal kapcsolatos szentelményi rítusok is. Jellemző sorrendje: keresztség (és gyakran bérmlás, mert bár püspöki kiváltság, a plébániai élet része), gyóntatás, áldoztatás, beteglátogatás, utolsó kenet/betegek kenete, halottas rítusok. A következő rész az egyházi évbe illeszkedő, majd az eseti (pl. esőért vagy derült időért végzett) processziókat és szenteléseket tartalmazza. Végül a harmadik, függelékes rész főleg az újabb rituálék sajátja: ebben különféle, egyházi jóváhagyást nyert, általában rövid áldásformulák szerepelnek. A szerzetesi közösségek életének sajátos szertartásai is a megfelelő rend rituáléjában található meg, így pl. a beöltözés vagy a fogadalomtétel. Egyes középkori rituálékban nem ritka az egyházi év rendhagyó napjainak részletesebb leírása sem.

Magyar hagyományú rituále a nyomtatványkor előttről nem maradt fenn, de a rituáléra jellemző rítusokat megtaláljuk már legkorábbi forrásaink némelyikében, köztük a már említett Hartvik-agendában, a Pray-kódexben vagy a Pozsonyban őrzött, hangjelzett esztergomi misszáléban. Első tulajdonképpeni rituáléink a XVI. század kezdetétől jelennek meg nyomtatásban, az első ismert közülük 1500-ban, *Baptismale* címmel. Jelentős népnyelvű szöveganyaga miatt kiemelkedő képviselőjük Telegdi Miklós 1583-as *Agendarius*-a. A rituále az egyetlen liturgikus könyvtípus, amelynek régi magyar hagyománya nem szakadt meg a XVII. században. Az 1625-ös, ún. Pázmány-rituálétól kezdve a *Rituale Strigoniense*, illetve annak egyéb, egyházmegyes változatai 1961-ig alapvetően a középkori rendtartásokat őrizték.

ε) Processzionále

A pontifikálétól függetlenedett ordók másik csoportját az ún. processzionále (*processionale*) fogta össze. Jóllehet processziókat a középkorban a nagyobb templomokban minden vásár- és ünnepnap tartottak, ezek szöveg- és dallamanyagát nagyrészt a zsolozsmából merítették. Önálló processziós tételek az egyházi év egyes jeles, rendhagyó alkalmaihoz kapcsolódtak, továbbá még néhány, ünnepélyes körmenetet is magába foglaló szertartástípushoz. A processzionále ezért nem csupán a körmenetek könyve, hanem olyan hangjelzett, rubrikákkal gazdagon ellátott forrás, amely a főntebb már említett, rendhagyó napok leírását és szöveganyagát közli. A korábban írtakból kö-

vetkezőleg számos átfedés azonosítható a processzionále és a pontifikále, illetve a rituále tartalma között.

Kifejezetten magyar processzionálét a középkorból nem ismerünk, csupán szerzetesrendi források állnak rendelkezésünkre: a processzionále nálunk még a XV–XVI. században is mint a kapituláre része jelenik meg, illetve a pontifikálékban, rituálékban kap helyet. Újkori, retrospektív jelentőségű emlékünkből az 1644-es, újhelyi pálos processzionále.

2. RUBRIKÁSKÖNYVEK

A) TISZTA MŰFAJOK

α) Tételjegyzék

A szerkönyvek mindenekelőtt szövegeket tartalmaznak, és a keresztény liturgia jelenlégi szinten elsősorban úgy írható le, mint e sajátosan válogatott és rendezett szövegek együttese. Ezért szabályozásának első lépése éppen e szöveganyag kodifikálása. A kodifikációnak elvileg alkalmas hordozói az összesített szerkönyvek is, hosszú időn keresztül mégsem játszottak ilyen szerepet. Ezt legalább három okra visszavezethetjük. Egyrészt középkori alakjukban a szerkönyvek viszonylag gazdaságosan, tehát az ismétlések elkerülésével összeállított *szöveggyűjtemények*. A bennük való tájékozódást a szertartások szerkezetének és a teljes liturgikus tételkészletnek bensőséges ismerete teszi lehetővé. Ráadásul a teljes terjedelemben kiírt tételek éppen a sajátos válogatást és sorrendet nem engedik egy tekintettel átfogni. Másrészt a mértékadó, nagyobb templomokban nem az összesített szerkönyvek, hanem az ünnepélyes liturgiához jobban alkalmazkodó *karkönyvek voltak használatban*. Harmadrészt középkori viszonyok között a liturgikus szöveganyag összeállítása nem a nyugati vagy latin egyház egészére, hanem az egyes kisebb részegyházakra, egyházmegyékre, szerzetesrendekre vagy akár egyes templomokra volt jellemző. A liturgia szerkezete és számos jellemző részlete mindenütt azonos volt, más pontjai viszont *egy-egy hagyomány egyéniségét tükrözték*. Ez kisebb mértékben volt érvényes a misére, nagyobb mértékben a zsolozsmára. A tételek rendjét ezért célszerűbb és gyakorlatiasabb volt egy, a teljes hagyományt felölelő, normatív rövidítésjegyzékben foglalni össze.

Ilyen rövidítésjegyzékek önmagukban csak kis mennyiségben maradtak fenn, más rubrikákkal kiegészülve viszont a középkor végéig meghatározók. Mint a zsolozsmáskönyveknél említettük, van olyan föltételezés, amely szerint eredetileg ezekről kapta nevét a breviárium. Valóban, ismerünk példákat arra, hogy a rövidítésjegyzék

egy kibővített kapituláre, azaz teljes terjedelemben tartalmazza a zsolozsma kapitulumait és könyörgéseit, míg viszont a többi tételt csak incipitként tünteti föl. Az ilyen könyvek használati módja könnyen rekonstruálható: a celebráns mint a liturgiáért felelős méltóság a saját könyvében összegezve, de rövidítve azt is látja, ami egyébként az énekes- és olvasmányoskönyvekben van kifejtve.

A rövidítésjegyzékek szerkezete a mise- és zsolozsmáskönyvekhez hasonlóan az egyházi évet követi. Sajátosságuk azonban, hogy a misét és a zsolozsmát együtt tárgyalják, így a misére vonatkozó adatokat egy-egy liturgikus napon belül tüntetik föl. A mise helye a zsolozsma óráihoz képest az egyes könyvekben változik. Jellemzően a tertia vagy a nóna után következik, ritkábban az egész napi zsolozsma után.

β) Liturgiamaғыарázat

A liturgiarendezés további fontos szempontja a szertartások értelmezése. Ez nemcsak a középkorban és a kora újkorban közkedvelt, allegorizáló megközelítést jelenti, hanem a kor tudásának és szemléletének megfelelő történeti, elméleti és sokszor gyakorlati földolgozást is. Noha első megközelítésben nem tűnnek liturgikus könyvnek, mert nem a hivatalos szabályozást szolgálják, érdemes őket ebben az összefüggésben említeni. Bizonyos évszázadokban ugyanis a liturgikus magyarázatok elmaradhatatlan részei a tényleges kodifikációra szánt könyveknek, és ugyanekkor a magyarázatok sincsenek híján a gyakorlati szabályozást illető információknak.

A liturgiakommentárok néhány nagy, klasszikusnak számító képviselője mint egyedi alkotás ismert, ezért nem érdemes velük kapcsolatban típusról beszélni. A tényleges rubrikáskönyvek magyarázó bekezdései többnyire ezekből származnak vagy ezeket parafrázálják. A legkifejtettebb kommentárok szerkezete ugyanakkor kölcsönhatásban van a szerkönyvek, és bizonyos rubrikáskönyvek, így főként a később tárgyalandó szerzetesi szabályzatok fejezetbeosztásával.

γ) Ceremoniále

A harmadik szempont a ceremoniális szabályozásé. Ide tartozik szertartások részletes kifejtése az egyes szolgálattevők feladatai, az általuk viselt öltözetek, a kultikus térben elfoglalt helyük vagy ott végzett mozgásaik, fölvetett testhelyzetük, a tárgyi környezet kialakítása, a zenei előadásmód vagy hanghordozás szintjén. Az e szempontot következően érvényesítő könyvtípus neve a *caeremoniale*.

Mivel a műfaj kialakulása csak kevéssel előzte meg a római liturgia végleges egységülését, kevés, bár jellemző változatát ismerjük. Állandó elemük a mise és a zsolozsma általános rendje és egy hosszabb, az egyházi évet követő szakasz. Az ezekbe nem illeszkedő témákat ordószerűen, olykor pedig egy-egy szolgálattevő feladatait ismertetve írják le.

δ) Direktórium

Végül a negyedik szempont a már ismertett két naptári ciklus, az időszaki és a szentekről szóló saját rendszer érintkezéséből, ütközéséből fakadó kérdések kezelése. Mivel ilyen kérdések a húsvét változó időpontja és a hét napjainak a dátumokhoz való viszonya szerint szinte kimeríthetetlen bőségben adódnak, a probléma körültekintő tárgyalást igényel. A középkorra jellemzőbb, hogy a kérdéses eseteket alkalmilag döntötték el, majd a döntést precedensként rögzítették, és azzal összhangban vagy annak analógiájára bíráltak el ismételt vagy hasonló eseteket. Később egyre inkább az ünnepek típusokba rendezése és egy elvont, az ünnepek kategóriák lehetséges viszonyait és az olyankor követendő eljárást részletező szabályozás vált népszerűvé. A következőket e szempontot érvényesítő rubrikáskönyveket *directorium*-nak nevezzük.

A direktóriumoknak három típusát ismerjük. A legkorábbi változatok egy belátható, nagyjából emberöltőnyi időszak problematikus kalendáriumi együttállásait tartalmazzák, természetesen időrendben. Későbbi, teljesebb direktóriumok – mintegy öröknapként – jóval hosszabb időszakot ölelnek föl, és kitérnek annak minden napjára, tekintet nélkül arra, hogy fölmerül-e akkor megoldandó naptári kérdés. Végül a máig használatos direktóriumokat minden évben kiadja az illetékes egyházi hatóság, és közli bennük az adott év egyes napjaira vonatkozó, legfontosabb tudnivalókat. A direktóriumok az újkorban tulajdonképpen már nem nélkülözhetetlenek, csupán a klérus kényelmét szolgálják. A liturgikus könyvek elején ugyanis egyértelmű, elvi szabályozás (*rubricae generales*) található a liturgikus napok egyes kategóriáinak érintkezésakor, ütközésekor követendő eljárásról – a direktórium csupán ezek tényleges alkalmazását adja.

B) KEVERT MŰFAJOK

α) Ordó

A szentségi-szentelményi liturgiák legegyszerűbb könyveihez hasonlóan ordónak nevezzük azokat a rubrikáskönyveket is, amelyek egy-egy szertartástípus ceremoniális rendjét és tételsorát rögzítik (de kitérhetnek más szempontokra is). Szintén az ordók közé tartoznak a mise és a zsolozsma általános rendjét részletező szövegek. Megkülönböztető vonásuk a legkorábbiaktól a legkésőbbiekig, hogy nem alkotnak sorozatot, szervező elvük egy-egy meghatározott eseménysor időrendnek megfelelő, ritkábban szolgálteveőkre lebontott ismertetése.

β) Konszuetúdó

A leggazdagabb tartalmú kevert rubrikáskönyvek az ún. közös életet (*vita communis*) élő szerzetesi vagy kanonoki közösségek szabályzatai. E szabályzatok közé tartoznak a legősibb regulák is, amelyek többé-kevésbé kidolgozott liturgikus agendával rendelkeznek. A középkorban e szabályzatokat takarja a *consuetudo*, *consuetudinarium*, később a *constitutio* megjelölés. A mindennapi életre vonatkozó szabályok és a liturgikus agenda aránya erősen változó bennük, de a terjedelmesebb példányokban mindkét szempont egy-egy egész könyvre terjedő részletességgel van kifejtve. Ezekben a mindennapi élet szabályai is sokszor elkülönülnek annak megfelelően, hogy a liturgikus tevékenységgel vannak összefüggésben, avagy függetlenek attól. Ha az utóbbiakat önálló fejezetcsoport tárgyalja (*customarium*), akkor a liturgikus érdeklődésű rész is két szakaszt tartalmaz. Az első az általános tudnivalókat közli, többnyire a kolostor tereihez és az egyes feladatkörökhöz, méltóságokhoz társítva őket (ez a rendező elv jelenik meg a liturgiagyarázatok és a ceremóniálék némelyikében is), a második pedig az egyházi év menetét követi.

γ) Ordinárius

Lényegében a kidolgozott konszuetúdók évkört leíró szakaszának felel meg a középkor legelterjedtebb és legnagyobb számban fennmaradt rubrikáskönyve, az *ordinarius*, *liber ordinarius*, *ordinarium* vagy *ordinale* (térsegenként és koronként számos más megnevezése is használatban volt, pl. *rubrica*, *consueta*, *breviarium*, *ordo*, stb.). Az ordinárius mindig egy-egy helyi vagy rendi hagyományt rögzít. Vezérfonala a tételjegyzék, amelyet az egyházi év rendjét követve, a szerkönyvekből ismert sorrendben közöl, de kiegészít a legváltozatosabb információkkal. Így az ordináriuskönyv összegzésévé válik a misére és a zsolozsmára vonatkozó adatok mindegyikének: tartalmaz tételjegyzéket, szimbolikus magyarázatot, ceremóniális leírást és kitér kalendáriumi kérdésekre.

A rubrikáskönyvekben szegény régi magyar forrásállomány lényegében csak ordináriusokat takar. Egyetlen kéziratot emlénkünk egy, a szepesi Szent Márton-társaskáptalanban használt, de esztergomi gyakorlatot rögzítő kézirat vsz. az 1460-as évekből. Nyomtatásban az esztergomi és az egri katedrális ordináriusai jelentek meg.

δ) Szerkönyvi rubrikák

Sajátos forrásértékük miatt végül nem hagyhatók említés nélkül a szerkönyvek rubrikái. A kifejezés arra vezethető vissza, hogy az általában feketével lejegyzett szertartás-szövegek mellett a nem elimádkozásra szánt utasításokat mind a mai napig vörössel (*rubrum*) írják vagy nyomtatják. A szentségek-szentelmények könyvei bőszeges rubrikanyagot tartalmaznak, a mise- és zsolozsmáskönyvek a középkorban kevesebbet, de

utóbb is inkább bevezető fejezeteik tartanak fenn rubrikás szövegeket. A szerkönyvi rubrikák akkor is változhatnak, ha a többi szöveg változatlan marad. Sokszor önálló, esetleg elveszett rubrikáskönyvekből származnak, máskor egyik szerkönyvi műfajból a másikba vándorolnak, vagy újra rubrikáskönyvvé állnak össze. Mindenesetre – ha nem is alkotnak önálló műfajt – fontos lehet tekintetbe venni, hogy eredetük és hagyományozásuk szintjén csak laza kapcsolatban vannak az őket éppen fönntartó szerkönyvvel.

III. Változatok és változások

Az alábbi fejezetben az előző, általánosító leírásban közölt tipológia további árnyalásának lehetőségeire térünk ki. Előbb az azonos műfajú könyvek liturgikus tartalom szerinti osztályozásának legfontosabb elveit mutatjuk be, majd az ismertetett műfajok történelmi változásait, kialakulásukat és esetleges visszaszorulásukat, eltűnésüket vizsgáljuk.

1. A LITURGIKUS KÖNYVEK RÍTUSA

A) KELETI ÉS ÓLATIN RÍTUSOK

A keresztény liturgia rítusváltozatairól több szinten beszélhetünk. A legmagasabb szinten ősi hagyományokra visszavezethető rítuscsaládokat különböztethetünk meg. Keleten ezek közé tartozik pl. a bizánci, a keleti és nyugati szír, a kopt, az örmény vagy az etióp rítus. Az ezeknek megfeleltethető nyugati liturgiákat összefoglalóan ólatin rítusoknak nevezzük. Ezek közé tartozott pl. a gall, a beneventán, a mozarab vagy az ambrozián rítus, és ezek egyike volt Róma városának rítusa is, amelyet – megkülönböztetendő az egységesedett, a latin nyugat egészére kiterjedő római rítustól – órómainak nevezünk. Ez az órómai hagyomány a karoling kortól kezdve néhány, maradványszerű térséget és templomot leszámítva kiszorította a többi ólatin liturgiát, de részben asszimilálta is azok egyes jellemző elemeit. Az európai liturgikus könyvek túlnyomó többsége ennek a frank-római liturgiának a dokumentuma.

B) A FRANK-RÓMAI RÍTUS VÁLTOZATAI

A frank-római rítus egységét egyfelől a szertartások azonos fölépítése, másfelől az ezekben alkalmazott szöveg- és dallamkészlet közös volta biztosította. A középkor folyamán azonban bizonyos változatokra bomlott a lényegileg egységes rítus annak köszönhetően, hogy a liturgikus szempontból önálló egyháztartományok vagy szerzetesközösségek mely tételeket, milyen elrendezésben és milyen dallami vagy szövegi változatban alkalmazták a közös készletből. Nemcsak a szövegek, hanem a ceremóniák alapvetően egységes gesztuskészlete is kisebb változatokban lett sajátja az egyes csoportok napi gyakorlatának. E variánsok kialakulása mögött véletlenszerű fejlemények és szándékosság egyaránt lehetett, de a részegyházak az előzményektől vagy indítékoktól függetlenül nagy gonddal és figyelemmel hagyományozták a rájuk jellemző, megszilárdult változatot, amelyet saját rítusuknak mondtak és tartottak.

A középkor folyamán az ilyen értelemben vett rítusváltozatokon belül is számos lehetőség adódhatott. A szigorúan kötött szerkezetű szertartásokon belül a legfeljellemezettebb keretek között is maradtak olyan „puha” mozzanatok, amelyeket egy-egy közösség fölhasználhatott önmaga megkülönböztetésére.

Lényegesen megváltozott a helyzet a XV–XVI. századra. Számos, kulturális, politikai és lelki okból egyre időszerűbbnek hatott a római liturgia teljes egységesítése. Az országhatárokon és tájakon átívelő liturgiára már korábban példát adott a központosított szerzetesrendek saját rítusa, amely nem egy-egy térség vagy templom, hanem egy földrajzi korlátokhoz nem kötött intézmény egységes gyakorlatát jelentette. Ehhez hasonlóan vált a Tridenti Zsinat után a frank-római rítus egyik változata, a pápai kúria és a ferences rend által követett, maradandó alakját tekintve a XII–XIII. század fordulója körül rögzített rítus szinte az egész latin egyház gyakorlatává. Ezt a gyakorlatot nevezik azóta is kissé pontatlanul tridentin (tridentin, trentói) rítusnak. A Tridenti Zsinat után kibocsátott rendelkezések ugyan lehetővé tették, hogy a tekintélyes, két-száz évesnél idősebb helyi és rendi rítusok érvényben maradjanak, de a katolikus restauráció szellemi közege és a könyvnyomtatás rohamos terjedése nem kedvezett fennmaradásuknak. Így a XX. századra már csak néhány, nagy múltú szerzetesi rítus maradt fenn: a karthauzi, a ciszterci, a premontrai, a dominikánus és a sarus kármelita, valamint két, részben „újjáélesztett” egyházmegyes változat: Lyon és Braga székesegyházáé.

Mindebből következik, hogy a liturgikus könyvek műfaji hovatartozásának megállapítása után a legfontosabb annak megállapítása, hogy melyik rítusváltozatot képviselik. Az újkori könyveknek ez már a címfeliratából kiderül, a középkoriak azonban sokszor nem tartalmazzak egyértelmű utalást. A kutatók sokáig a történeti jellegű, közvetlen adatokra hagyatkoztak. Így külső érv lehetett egy könyv eredetének meghatározásához a kódex őrzési helye, ismert vagy kikövetkeztethető vándorlása. Megbíz-

hatóbb jelölő a liturgikus tartalom, így pl. a naptárban, a szentekről szóló részben vagy a litániákban jellegzetes szentek, ünnepek megléte vagy hiánya. Még közelebbi azonosításra ad módot egy-egy sajátos díszítés-, írás- vagy hangjelzéstípus (notáció) alkalmazása. A legbiztosabb eszköz azonban a rítusra jellemző liturgikus szerkezet és tételrend fölismerése – ezeknek kutatása a liturgiátörténet egyik legsürgősebb feladata, de végleges eredmény még csak az ismert hagyományok töredékét tekintve született.

Szerkezeti értelemben a legnyilvánvalóbb különbség a zsolozsma ún. világi vagy *szekuláris*, illetve *monasztikus* változata között van. A „monasztikus” kifejezés alatt ebben az esetben a Szent Benedek-reguláját követő, illetve a bencés zsolozsmát magukévá tevő rendeket, így pl. a cisztercieket és a karthauziakat értjük, de nem soroljuk ide a Benedek-regulához nem kötődő, ám monasztikus életmódot folytató rendeket. Ezekkel szemben a világi, azaz nem szerzetesi zsolozsmát követi az összes egyházmegye és további szerzetesrend. A különbség abból adódik, hogy Szent Benedek Regulája egyértelmű utasításokat közöl a zsolozsma szerkezetére vonatkozólag, és ezek az utasítások a Benedek korára már megszilárdult, szekuláris elrendezéshez képest némi módosítással járnak. A különbséget a részletekben járatlan olvasó is azonnal fölismeri abból, hogy a monasztikus zsolozsma vesperásában négy antifóna, illetve zsolnár, a világi vesperásban viszont öt van. A másik, azonnal szembeötlő különbség, hogy a vasár- és ünnepnap matutinumok a monasztikus elrendezésben tizenkét, míg a szekulárisban csak kilenc olvasmányt és ugyanennyi (esetleg nyolc) responzóriumot tartalmaznak. A világi és a monasztikus hagyományon belüli, finomabb különbségtételhez már nagyobb szakértelem szükséges. Az előbbieket között viszonylag hamar, szerkezeti jegyek alapján is elválaszthatók az itáliai (Alpokon inneni) és a gallorómán (Alpokon túli) csoportok.

A misekönyvek rítusát valamivel nehezebb a liturgikus tartalomtól megállapítani, mert nagyobb változatosságot a mise tételei közül csak az Alleluja- és a szekvenciakészlet kínál, a könyörgések anyaga pedig egyelőre jórészt földolgozatlan ebből a szempontból. A szentségi és szentelményi, ugyanígy a processziós rítusok összevetése a jövőben bizonyára fontos eredményekhez fog vezetni, de a kutatás mai szintjén kezdetlegesnek mondható.

A középkori Magyarországra jellemző, igényesen kidolgozott és hosszú életű rítusváltozatot esztergomi rítusnak nevezzük. Ennek kutatása az elmúlt évtizedekben igen élénk volt és magas színvonalon zajlott, ezért róla európai viszonylatban is meglehetősen sok és pontos értesülésünk van. Az esztergomi rítus XI. századi kezdetektől egészen a XVII. századig, a rituále szintjén pedig a XX. századig érvényben volt. Az ide sorolható források azonosításához egyértelmű kritériumok állnak rendelkezésre, és egyre árnyaltabb képet alkothatunk az esztergomi rítus belső tagolódásáról, kisebb változatairól is.

2. A LITURGIKUS KÖNYVEK TÖRTÉNETE

A) ÓSTÖRTÉNET

Bár a liturgikus szövegek és szabályok írásos rögzítése valószínűleg a kereszténységgel egyidős, liturgikus könyvekről csak évszázadokkal később, a VII. századtól kezdve beszélhetünk. Mivel a római rítus más hagyományokhoz viszonyítva különösen mértéktartóan használt nem bibliai szövegeket, hosszú időn keresztül megelégedhetett a Biblia vagy egyes bibliai könyvek, különösen a Zsoltárok liturgikus célra alkalmazott (lapszéli utalásokkal és mutatókkal, jegyzékekkel kiegészített) kódexeivel. A korábbi forrásanyag gyér, gyakorlatilag nem létező volta arra is visszavezethető, hogy a regionális, ólatin rítusok idejében és egy nagymértékben szájhagyományos korban a meglévő liturgikus könyvek is csak csekély példányszámban álltak rendelkezésre.

Filológiai következtetések és töredékes emlékek alapján ma úgy sejtjük, hogy a liturgikusan alkalmazott bibliakódexek mellett többé-kevésbé rendszerezetlen formulagyűjteményekben, füzetekben vagy könyvecskékben (*libellus*) rögzítették a megszlárdult imaszövegeket. E füzetek összekapcsolásából és rendezéséből születtek meg az első, tulajdonképpen szerkönyvek.

B) A KAROLING RECEPCIÓ

A helyzet akkor változott meg döntő módon, amikor a frank uralkodók a VIII. századtól kezdve bátorították, majd elrendelték a Róma-városi liturgia átvételét és elterjesztését. Kis Pipin és Nagy Károly idejében a római könyveket tervszerűen kezdték sokszorosítani és terjeszteni, így megnövekedett az esélye annak, hogy a római források, azaz frank másolataik a mai napig fennmaradjanak.

Az első ismert és a korai időszakra legjellemzőbb könyvtípus a szakramentárium volt. Ez részben azzal magyarázható, hogy kezdetben egyedül a szakramentárium tartalmazta a liturgia nem bibliai szövegeit, részben pedig azzal, hogy a liturgia legrangosabb szövegeit hordozta, így kidolgozására, összeállítására és megőrzésére is nagy gondot fordítottak. A szakramentáriumhoz vezető út első lépését örökíti meg az a Veronában őrzött, VII. század eleji, miseformulákat közlő könyvecske, amelyet a szakmai közbeszéd részben mindmáig *Sacramentarium Leonianum*-ként emleget. Az első valódi, fennmaradt szakramentárium a franciaországi Chelles apácakolostorából való, de tisztán római anyagot őrző, ún. *régi Sacramentarium Gelasianum*. Ez a könyv a Róma-városi plébániák, az ún. titulusok legősibb ismert miseszövegeit tartalmazza számos, a szentségi-szentelményi rítusokhoz tartozó kiegészítéssel. E szakramentárium frank

átdolgozása, az ún. *frank Sacramentarium Gelasianum* már számos példányban ismert. A pápai bazilikákban ezekkel egyidejűleg használt, ún. *Sacramentarium Gregorianum* több változatban is fennmaradt, de a legnagyobb befolyásra a karoling liturgiarendezés nagy alakja, Aniane-i Szent Benedek javításai és kompilációs tevékenysége után tett szert (*Supplementum Anianense*). Ez a könyv volt a római miseliturgia alapja a XX. század második feléig.

A szakramentáriumokkal párhuzamos fejlemény az ún. római ordók (*Ordines Romani*) megjelenése. Ezek a frank másolatban fennmaradt rubrikáskönyvek részben a VII. századtól az első ezredfordulóig terjedő római liturgia egyes szertartástípusait írják le, részben ezek mintájára készült, frank utánezatok. Bár eredetileg valószínűleg független szövegek, hagyományozásuk mindig jellemző összetételű gyűjteményekben történt.

Végül a liturgikus könyvek első nemzedékének jellemző műfajai az olvasmányoskönyvek. A bibliai olvasmányok esetében nem mindig könnyű megállapítani, hogy egy-egy kézirat szertartási célra készült-e, de különösen a díszes, nagyalakú evangeliáriumok liturgikus használatához nem fér kétség. Közvetett tudomásunk van arról is, hogy a karoling kor terméke az első homiliárium.

Míndez nem jelenti azt, hogy a liturgikus könyvek és jellemző műfajaik ebben a korban születtek meg. Korabeli és még korábbi másodlagos forrásokból nyilvánvaló, hogy a liturgikus szövegek lejegyzése, sőt, egyes könyvtípusok kialakulása már régebben lezárult. A IX. század első felében működő Amalarius például személyes tapasztalatok alapján veti össze a frankok és a rómaiak miseénekeskönyveit, de maguk a római ordók is fejlett szerkönyvhasználatot föltételeznek. Vázlatos áttekintésünkben inkább azt érdemes kiemelni, hogy a liturgikus könyvek történetének első, dokumentálható időszakára egyértelműen a karkönyvek túlsúlya és az összesített szerkönyvek hiánya jellemző, a karkönyv pedig nemcsak a szöveg gyakorlatias rögzítését szolgálja, hanem látványos, szimbolikus jelentőséggel bíró liturgikus tárgy.

C) A „MÁSODIK NEMZEDÉK”

A IX–X. századból már az olvasmányokat, illetve (eleinte még természetesen kottázatlan) énekeket tartalmazó karkönyvek minden típusára maradt példa úgy a mise, mint a zsoltosma vonatkozásában. A reprezentatív karkönyvek mellett szerényebb kialakítású kéziratok is fennmaradtak, amelyek a bennük foglalt tételtípusok összeválogatása és szerkezetük alapján már nem mindig köthetők egyértelmű liturgikus szerephez, azaz helyszínhez és szolgálattévőhöz. Úgy gondoljuk, hogy ezek a könyvek inkább kodifikációs célokat szolgáltak vagy a liturgikus szövegek megtanulását segítették: mint említettük, az oralitás jelentősége ebben a korban még igen nagy, és számos forrás tanúsítja, hogy bizonyos liturgikus szövegek megjegyzése az egyházi kép-

zés alapelemei közé tartozott. Ugyanakkor nem tekinthetünk el a szövegek összegyűjtésének és rendezett lejegyzésének elvi jelentőségétől sem. A liturgikus gyakorlat egységesülése és egységesítésének igénye az írást nemcsak a szájhagyomány támaszának, hanem a kodifikáció és a kanonizáció eszközének is tekintette. Így a könyvtípusok némelyike könnyen elszakadhatott a közvetlen használatától.

E folyamat jellemző eredményeként jelennek meg előbb a kezdetleges pontifikálék és processzionálék, amelyek a misén és zsolozsmán kívüli vagy rendhagyó szertartások anyagát tartalmazzák, majd a szentségi és szentelményi, illetve processziós liturgiák nagyszabású gyűjteménye, a kiadói szerint a mainzi Szent Albanus-apátságban megszerkesztett *Német-római pontifikále*. A kor egyben a liturgiamaғыarázat műfajának első virágzását is jelenti, valamint ekkor születnek meg – a római ordókhoz sorolt előzmények után – az első monasztikus konszuetúdók. Köztük különös befolyásra tesznek szert és műfaji mintát is teremtenek a Clunyhez kötődő reformmozgalom szabályzatai.

D) AZ ÉRETT KÖZÉPKOR

Az ezredforduló utáni korszak legfontosabb változása az összesített szerkönyvek elterjedése. A misszálé, azaz a kibővített szakramentárium nyomokban már korábbról ismert, de igazán nagy elterjedtségre akkor jut, amikor a XI. századtól kezdve szokássá, majd előírássá válik, hogy a misét celebráló pap maga is elimádkozza a többi szolgálattelvő által megszólaltatott szövegeket, így a lektor, szubdiákonus vagy diákonus által olvasott olvasmányokat és a szkóla által énekelt énekeket. Ezzel a szakramentáriumot kiváltja, majd háttérbe szorítja a misszálé, olyannyira, hogy a XIII. századra a szakramentárium már csak elvétve, egy letűnt kor maradványaként fordul elő. Tekintve, hogy a zsolozsmában ilyen változások nem zajlottak le, a breviárium csak később, a nagyobb arányú könyvhasználattal terjed el. Ettől függetlenül ismerjük példányait ebből az időből is. Szintén a XI. század vívmánya az olvasható, vonalrendszeres (*diasztematikus*) hangjelzés bevezetése, amely lassan fölváltotta a vonalrendszer nélküli (*adiasztematikus*) neumaírásokat.

A XII. századra kibontakozik a középkori liturgikus könyvműfajok teljes rendszere és második virágkorát éli a liturgiamaғыarázat. A pontifikálék terjedelme csökken, ésszerűsödik, fokozatosan megindul a rituále, illetve a processzionále tárgyához tartozó ordók kiválogatása. A rubrikáskönyvek között ekkor jelennek meg az ordináriusok, amelyek ettől kezdve a középkor végéig az uralkodó normatív könyvtípus lesznek. A következő évszázadokban csak az ordináriusok bővülésének és tartalmi súlypontjaik eltolódásának lehetünk tanúi: fokozatosan háttérbe szorul bennük a litur-

giamagyarázat és az adott közösség életének szabályozása, és egyre nagyobb részletességgel lesz tárgyalva a naptárszervezés kérdésköre.

A XIII. században uralkodóvá válik a breviárium és a misszálé, és mindkét műfaj termésének nagy százalékát teszik ki a hangjelzett könyvek. Mivel a hangjelzett összesített szerkönyvek liturgikus használhatósága csekély, ezeket kodifikációt szolgáló másoló példánynak kellene tekintenünk, mennyiségük azonban feltűnően nagy. Nem gondolhatunk egyébre, mint hogy a minden területen összegzésre és rendszerezésre vágyó korszak örömét lelte az összes lehetséges szövegi és dallami adatot szintetizáló könyvek létrehozatalában. Ugyancsak a XIII. század az első jellegzetes rituálék kidolgozásának az ideje. Az összesített szerkönyvek uralkodóvá válásával párhuzamosan a megmaradt énekes karkönyvek, azaz a graduálék és antifonálék mérete és díszítettsége megnövekszik, hiszen szerepük ekkor már kizárólag a több énekest foglalkoztató, rangosabb templomok ünnepélyes istentiszteleti életében van. A XIII. század végén születik meg, majd indul rohamos terjedésnek a *Durandus-pontifikále*.

A XIII. századhoz képest a szerkönyvek tipológiájában már nem áll be lényegi változás. A könyvnyomtatás, majd a kottanyomtatás is az akkor már bevált műfajok sokszorosítását szolgálja, az új technika legfőljebb a könyvek kezelését segítő eljárások (fejlécek, mutatók, oldalszámok) szintjén hoz előrelépést.

Más a helyzet a rubrikáskönyvekkel. Az ordináriuskönyv nagy szintézise után mintha újra az analitikus megközelítés erősödnék. Az ordináriusok anyagából tartalmi alapon gyakran kiválogatnak bizonyos fejezetszoportokat, majd ennek következetes megvalósításaképpen a XV–XVI. századra kialakul a ceremóniále, illetve a direktórium műfaja. Az így újra tételjegyzékké csupaszodott ordináriusokat azután a nagy példányszámban nyomtatott mise- és zsolozsmáskönyvek, végül pedig a rítusváltozatok megszűnése teszik fölöslegessé. Kifejezetten a reneszánsz időszakához kötődik a pápai udvar szertartásrendjét összegző *Caeremoniale Romanum*, Patrizi Piccolomini kuriális szertartó, azaz ceremóniamester munkája.

E) A TRIDENTI ZSINAT UTÁN

A Tridenti Zsinat nem hozott döntő változást sem a liturgikus könyvek típusaiban vagy tartalmában, sem azok szerkezetében, viszont mindaddig példátlan mértékű egységesedési hullámot indított el. A zsinat rendelkezései nyomán javított kiadásokban, pápai privilégiumok mellett, normatív nyomtatványokban jelent meg 1568 és 1614 között sorrendben a breviárium, a misszálé, a martirológium, a pontifikále, a püspöki ceremóniále és a rituále. A műfajmegjelölés után az *editio princeps*-ek mindegyike a „Romanum” jelzőt tartalmazta, leszámítva a ceremóniálét (*Caeremoniale episcoporum*), annak „római” változata ugyanis a főntebb említett, pápai szertartáskönyvet takarta.

A pontifikále az egész római rítusban kötelezőként lett kihirdetve, a rituále mellett érvényben maradtak a helyi változatok, a breviárium és a misszále átvétele pedig csak a kétszáz évesnél fiatalabb rítusokat kötelezte – a gyakorlatban mégis szinte mindenütt római változataik terjedtek el. A rituáléval egy időben, 1614–1615-ben nyomtatták ki a római graduále hangjelzett kiadását is, de a dallamok egységesítésére soha nem kötelezték a részegyházakat. A kétféle ceremoniále mellett a rubrikális szabályozást az egyházmegyék és rendtartományok által évenként kibocsátott direktórium látta el. Ezek mellett viszonylag számos, hivatalos jóváhagyást nyert rubrikális segédkönyv és szakmunka jelent meg a klérus eligazítására, a szertartások tisztázatlan részleteinek kidolgozására és az illetékes hatóságok eseti döntéseinek rendszerezésére, de ezek – olykor kétségtelen tekintélyük dacára – nem váltak a ceremoniáléhoz vagy a direktóriumhoz hasonló, mértékadó rubrikáskönyvvé.

Mínthogy a felsorolt könyvtípusok a római liturgia teljes nyilvános istentiszteletét lefedik, az újkor folyamán végig ezek maradtak mértékadók, háttérbe szorítva a középkorban ismert egyéb könyvtípusokat. A saját rítusukat megőrző szerzetesrendek és egyházmegyék is a római szerkesztési mintákat tartották szem előtt saját hagyományuk rögzítésekor. A karkönyvek használata csak kolostori és székesegyházi környezetben, a sok szolgálattevővel végzett, ünnepélyes szertartások keretében maradt meg: a kis példányszám miatt sokáig a nyomtatványkorban is kéziratos formában. A római könyveket a XIX. század második felétől kezdve ún. mintakiadásokban (*editio typica*) tették közzé: érvényes liturgikus könyvet ettől kezdve csak a mintakiadást szigorúan követve (*iuxta typicam*) lehetett kibocsátani. Ez a gyakorlat mindmáig érvényben van.

Az olvasni tudás és a könyvnyomtatás terjedésével, a könyvek olcsóbbá válásával azonban „félhivatalos” liturgikus könyvek is egyre nagyobb számban jelentek meg. Ezek részben a hivatalos, összesített szerkönyvek kivonatai egyes ünnepekre, ünnepi időszakokra, búcsúkra, zarándoklatokra, részben laikus használatra szánt segédanyagok, mint az ima- és énekeskönyvek (*cantionale*) vagy később a kétnyelvű misekönyvek. A XIX. században kezdődő gregorián mozgalom új lendületet adott a hangjelzett kiadványok készítésének is. Bár a protestáns könyvkultúra nem tárgya ennek a tanulmánynak, itt hívjuk föl a figyelmet a korai reformáció által is megőrzött, népnyelvű gregorián énekanyag jellemző hordozóira, a graduálokra, amelyek egy ideig a népénekeskönyvek fontos kiegészítését jelentették.

A XX. század elejétől fogva egyre gyakoribbá váltak a liturgikus reformintézkedések, a könyvek késő középkori oldalképét és szerkezetét azonban ezek nem érintették. Az első, tipográfiai értelemben modern nyomtatványok az 1950-es években tűnnek föl. Sajátos, rövid életű jelenségnek tekinthetjük az 1965 utáni átmeneti években kiadott, hivatalosan is kétnyelvű liturgikus könyveket.

F) A II. VATIKÁNI ZSINAT UTÁN

A II. Vatikáni Zsinatot követő liturgiareform példátlanul radikális változást hozott az istentiszteleti élet gyakorlatilag minden területén. Ennek kifejtése meghaladná e tanulmány kereteit. A liturgikus könyvállomány összetétele ehhez képest viszonylag változatlan maradt. A főbb változásokat a következőkben foglalhatjuk össze.

A misekönyv új szövegekkel egészült ki, a korábban egyértelmű anyag helyett számos választási lehetőséget kínál föl. Ugyanakkor az olvasmányok válogatásának, az úgynevezett perikóparendszernek teljes átalakítása azzal járt, hogy a mise olvasmányanyaga kikerült a misekönyvből és a miseolvasmányok független kötetekben kapott helyet. A hétköznapokra szánt olvasmányrend két évre, a vasárnapokra szánt három évre lett elosztva. A vásár- és ünnepnapok korábban két olvasmánya kiegészült egy harmadikkal, és az olvasmányok közé került az ún. válaszos zsoltár is a korábban énekelte graduále alternatívájaként.

A zsolozsma szerkezete és összetétele a miséénél is radikálisabb átalakítást szenvedett, de a négykötetes, ordináriumot, zsoltáros, időszak, szentekről szóló saját és közös részt elkülönítő beosztás megmaradt, csupán ezek sorrendje módosult kissé. Föltűnő különbség, hogy míg a *Missale Romanum* megőrizte régebbi címét, a *Breviarium Romanum* helyett újabban *Liturgia Horarum*-ról beszélnek. Ettől függetlenül a könyv a breviáriumok jellegzetességeit mutatja. Kiegészítése, a martirológium (az eredeti liturgikus keretét jelentő prima megszűnte ellenére) változatlan szerkezetben maradt meg.

A „tridentí” szokástól való egyik további eltérés liturgikus eredetű. A reformok egyetlen, évközi ciklusba vonták össze a vízkereszt, illetve a pünkösd utáni időszakot. Ezért az újabb zsolozsmáskönyvek négy köteté már nem alkalmazkodik az évszakonkénti rendhez, hanem egy advent-karácsonyi, egy nagyböjt-húsvéti, illetve két évközi kötetből áll. A vízkereszt után használatba vett, első évközi kötet használatát a nagyböjt-húsvéti időszak így átmenetileg félbeszakítja.

A szentségek-szentelmények rítusai és könyvei is döntő változáson mentek át. Ennek lényege, hogy a pontifikále és a rituále anyaga – elvileg az ősi gyakorlatot fölelevenítve – újra független ordókat közlő könyvecskékre, „libellus”-okra hullott szét. Ez azért is vált indokolttá, mert jóllehet magukat a szertartásokat többnyire durván lerövidítették, ennek ellensúlyaképpen (különösen az olvasmányoknál és az ún. egyetemmes könyörgéseknél) számos választási lehetőséget vezettek be. A pontifikále és a rituále ezzel gyakorlatilag hatályon kívül került.

A rubrikáskönyvek közül megmaradt, bár tartalmában átalakult és töredékére csökkent a *Caeremoniale episcoporum*, a direktóriumok pedig máig az elterjedt, újkori szokás szerint készülnek és jelennek meg. Tekintve, hogy a rubrikális kérdések részletes szabályozásától a reformokat megvalósító nemzedék szélsőségesen idegenkedett,

a szövegeknek ez a típusa, ha meg nem is szűnt, majdnem minden gyakorlati jelentőségét elvesztette.

E hivatalos, latin nyelvű kiadványok mellett szinte áttekinthetetlen tömegben jelentek meg további, hivatalos és nem hivatalos liturgikus könyvek. Ennek egyik oka a népnyelvű liturgia engedélyezése és hirtelen, teljes körű elterjedése volt. A korábban világszerte egységes, latin nyelvű kiadások helyett ma minden szerkönyvnek legalább annyi változata él, ahány nyelven római katolikus szertartásokat végeznek. A könyvek megsokszorozódásának másik oka, hogy egyes liturgikus könyvek jóváhagyása, amely korábban a Szentszék hatásköre volt, az elmúlt évtizedekben a püspökkari konferenciák, az egyházmegyék vagy még alacsonyabb hierarchikus szinten álló intézmények kompetenciája lett. A forrásoknak erre a rétegére itt fölösleges lenne kitérni.

Befejezésül meg kell említenünk, hogy XVI. Benedek pápa 2007-ben a római rítusnak a II. Vatikáni Zsinat előtti és alatti utolsó változatát a reformálttal egyenrangú, továbbra is érvényes formának nyilvánította. Ennek következtében a kortárs liturgikus könyvek közé sorolandók a korábban ismertetett, „tridentí” szerkönyvek és rubrikáskönyvek közvetlenül 1960 után megjelent mintakiadásai és azok másolatai is.

Irodalomjegyzék

Liturgikus könyvek tipológiája és története

- FIALA, Virgil — IRTENKAUF, Wolfgang: „Versuch einer liturgischen Nomenklatur”, in *Zur katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zentralblatt für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderbeft.* Frankfurt am Main 1963. 105–137.
- FÖLDVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.* PhD értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. = http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml
- GY, Pierre-Marie OP: „Collectaire, rituel, processional”, *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* XLIV (1960) 441–469. = in *La liturgie dans l'histoire.* Párizs 1990. 91–126.
- HUGHES, Andrew: *Medieval Manuscripts for Mass and Office. A Guide to their Organization and Terminology.* University of Toronto Press, Toronto—Buffalo—London 1982¹, 2004⁴.
- HUGLO, Michel: *Les livres de chant liturgiques.* Brepols, Turnhout 1988. (Typologie des sources du moyen âge 52)
- MADAS Edit — MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1730-ig.* Balassi Kiadó, s. l. s. a.
- MARTIMORT, Aimé-Georges: *Les “Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux,* Brepols, Turnhout 1991. (Typologie des sources du moyen âge 56)

- MARTIMORT, Aimé-Georges: *Les lectures liturgiques et leurs livres*. Brepols, Turnhout 1992. (Typologie des sources du moyen âge 64)
- NOCENT, Adriano OSB: *De libris liturgicis liturgiae Romanae (Ad instar manuscripti)*. Institutum Pontificum Liturgicum Anselmianum, Róma 1967–1968.
- PALAZZO, Eric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*. Beauchesne, Párizs 1993.
- RIHMER Zoltán: „Megjegyzések az *editio typica* kifejezés fogalmáról és fordításáról (I. rész)”, *Praeconia. Liturgikus Szakfolyóirat* I (2006) 100–158.
- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen*. Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.

Fontosabb facsimile- és szövegkiadás-sorozatok

- Bibliothèque Liturgique*. Picard, Párizs 1893–.
- Corpus Christianorum. Series Latina/Continuatio Mediaevalis*. Brepols, Turnhout 1953–.
- Corpus Consuetudinum Monasticarum*. Respublica — Franz Schmitt, Siegburg 1963–.
- Henry Bradshaw Society*. 1891–.
- Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen*. Aschendorff, Münster Westfalen 1918–.
- Monumenta Liturgica Concilii Tridentini*. Libreria Editrice Vaticana, Vatikánváros 1997–.
- Monumenta Ritualia Hungarica*. Argumentum, Budapest 2009–.
- Musicalia Danubiana. ~ Subsidia*. MTA Zenetudományi Intézete, Budapest 1982–.
- Paléographie Musicale*. Abbaye Saint-Pierre, Solesmes 1889–.
- Patrologia Latina*. Migne, Párizs 1844–.
- Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes*. Herder, Róma 1956–.
- Spicilegium Friburgense. ~ Subsidia*. Universitätsverlag, Freiburg (Schweiz) 1957–.
- Spicilegium Sacrum Lovaniense*. Peeters, Louvain 1931–.
- Studi e Testi*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikánváros 1909–.

Magyar vonatkozású liturgikus könyvek katalógusai

- BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi*. Budapest 1940. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nationalis Hungarici 12 — Codices manuscripti latini 1)
- CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II: Fennmaradt kötetek. III: Adatok elveszett kötetekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 1993, 1994. (Az MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33)
- MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- MEZEY László: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.
- RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*. Budapest 1947. (Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai 26)
- RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest 1973.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.
- SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár III. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1896.

- SZABÓ Károly — HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Pótlások, kiegészítések, javítások 1.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1990.
- SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Budapest 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1)

A fejezetben hivatkozott magyarországi források adatai

- Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parochi, & alii curati, in Diaccesi & provincia Strigoniensi utuntur ...* Nagyszombat 1583. (RMK I. 27. — RMNy 528)
- Bakócz-graduále, XV./XVI. század.* Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 1. a–b. Kiadás = SZENDREI Janka: *Graduale Strigoniense (s. XV/XVI).* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1990–1993. (Musicalia Danubiana 12*–**) Kottagrafika: Kéring László
- Baptismale Strigoniense.* Bécs 1500. (RMK III. 54.)
- Breviarium secundum usum almae et Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis. In promotionem divini cultus et ministerii, denuo impensis Reverendissimi Domini Nicolai Olábi, eiusdem Ecclesiae Archiepiscopi impressum Per Raphaellem Hoffhalter.* Bécs 1558. (RMK III. 447.)
- Breviarium Strigoniense.* Velence 1480. (RMK III. 1.)
- Budai pszaltérium, XV. század vége.* Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. I. 3c.
- Codex Albensis: antifonále, XII. század.* Grác, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°) Facsimile = FALVY Zoltán — MEZEY László: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jabrhundert.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariae Musica 1)
- Esztergomi benedikcionále, XI. század.* Zágráb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 89. *Epitome pontificalis cum benedictionali Strigoniensis saeculi XI.*
- Esztergomi breviárium, XIII. század.* Zágráb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 67.
- Esztergomi hangjelzett breviárium, XIII. század.* Prága, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. Facsimile = SZENDREI Janka: *Breviarium Notatum Strigoniense saeculi XIII.* Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17)
- Esztergomi hangjelzett misszále 1341 előtt:* Pozsony, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. Facsimile = SZENDREI Janka — RIBARIĆ, Richard: *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- Esztergomi kapituláre 1370 körül.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 408.
- Festetics-kódex: órásokönyv 1494 előtt.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy. 73. Facsimile és kiadás = N. ABAFFY Csilla: *Kínizsi Pálné imádságokönyve. Festetics-kódex. 1494 előtt.* Argumentum — Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1996. (Régi Magyar Kódexek 20)
- Filipecz-pontifikále 1477–1490.* Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. 26.
- Hartvik-agenda, XI. század.* Zágráb, Metropolitanaska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 165.
- Ifjabb Vitéz János pontifikáléja 1490 körül.* Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501.
- Isztambuli antifonále 1360 körül.* Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 42. Facsimile = SZENDREI Janka: *The Istanbul Antiphonal about 1360.* Akadémiai Kiadó, Budapest 2002. (Musicalia Danubiana 18)
- Isztambuli misszále, XIII–XIV. század.* Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60.
- Kálmáncsebi-breviárium, XV. század.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 446.
- Kálmáncsebi-misszále, XV. század.* New York, Pierpont Morgan Library M. A. G. 7.
- Mátyás-graduále 1480 körül.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár c 78841. Facsimile = SOLTÉSZ Zoltánné: *A Mátyás-Graduale.* Helikon, Budapest 1980.

- Missale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Nürnberg 1484. (RMK III. 7.) Kiadás = DÉRI Balázs: *Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* (RMK III 7). Argumentum Kiadó, Budapest 2009.
- Németújvári misszálé, XIII. század első fele.* Németújvár, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43.
- Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.* Krakkó 1509. (RMK III. 157.), Velence 1514. (RMK III. 197.) Kiadások = KANDRA Kabos: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum. A krakói unicum könyvpéldány után.* Az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, Eger 1905; DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis (1509).* MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1)
- Ordinarius seu ordo divinus secundum almam Strigoniensem ecclesiam.* S. l. s. a. (RMK III. 70a: vsz. Nürnberg XV. sz. vége), *Ordinarius Strigoniensis Ecclesie.* Nürnberg 1496. (RMK III. 35.), *Ordinarius Strigoniensis.* Velence 1505. (RMK III. 134.), 1509. (RMK III. 165.), Lyon 1510. (RMK III. 166.), *Ordinarium Strigoniense.* Velence 1520. (RMK III. 238.) Kiadás = FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238). Argumentum Kiadó, Budapest 2009. (80+204 oldal)
- Pálóczi-breviárium, XV. század.* Salzburg, Bundesstaatliche Studienbibliothek M. 11. II./V1. E. 60.
- Pannonhalmi evangelisztárium, XVI. század.* Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 113. Facsimile = KOVÁTS Imre — GYARMATHY László: *Pannonhalmi Evangelistarium.* Helikon Kiadó, Gyula 1996.
- Pray-kódex: monasztikus szakramentárium, XII. század.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy 1.
- Psalterium Blasii 1419.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 128.
- Rituale Strigoniense, seu Formula Agendorum in administratione Sacramentorum, ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus, iussu et autoritate ... Petri Pázmány ... nunc recenter editum.* Pozsony 1625. (RMNy 1346)
- Szathmári-breviárium 1480.* Párizs, Bibliothèque Nationale Ms. Lat. 8879.
- Szelepcsényi-evangelisztárium, XI. század.* Nyitra, Káptalani Könyvtár
- Szent Margit-szakramentárium, XI. század.* Zágráb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ. MR 126.
- Szepesi ordinarius 1469 előtt.* Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 73. 1^r–38^v. Kiadás = DANKÓ József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae.* Franklin, Budapest 1893. 485–571. (Ordinarius Scepusiensis ...)
- Újhelyi pálos processzionále 1644.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Oct. lat. 794.
- Veszprémi pontifikále, XIV. század.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 317.